

בבעיות החליבה בשבת בהתישבות הדתית בא"י

(סקירה היסטורית)

א. הקדמה

זמן קצר אחרי שהחלו לעלות בתרפ"ד (1924) יהודים לארץ-ישראל בעלייה הרביעית, התחילו גם חלוצים דתיים לייסד בא"י ישובים חקלאיים משלהם, שתושביהם התפרנסו מענפי חקלאות שונים, וכיניהם פרות לחליבה. עד מהרה התעוררה אחת הבעיות החמורות ביותר הקשורות להפעלת משק חקלאי מודרני תוך שמירה מוחלטת על כל מצוות השבת ואיסוריה.

ואלו היו הבעיות העיקריות, שהתעוררו בקשר לחליבה בשבת: על ידי יהודים, שעד אז היה נקוט בפשטות לאיסור מוחלט לפי דעת כל הפוסקים:¹

(1) צעד בעלי חיים, כי הפרות ההולנדיות במשקים העבריים המודרניים היו שונות בהרבה מהפרות הערביות או מהפרות בתקופת חז"ל, כי חייבים לחולבן כל יום, בגלל כמויות החלב הגדולות מאד, המצטברות בעטיניהן.

(2) אם יהודים דתיים בא"י, בעלי המשקים, לא ישתמשו בחלב זה או יחלבו על הקרקע "לאיבוד", יגרמו להם הפסדים כלכליים, שיעמידו בספק כדאיותו של הענף.

(3) שנים ספורות לפני מלחמת העולם השנייה התעוררה בעייה חדשה וקשה, הבטחונית. מעשי האיבה החמורים שמצד ערביי א"י כלפי היהודים, בעיקר בשנות 'המאורעות' (תרצ"ו—תרצ"ט — 1936—1939), לא איפשרו עוד את פתרון הבעייה, שיהודים דתיים רבים השתמשו בו עד אז: שערכים היו חולבים את פרותיהם.²

ב. שיטתה של הרבנות הראשית לא"י (תרפ"ד—תרצ"ו — 1924—1936)

השאלה הראשונה — לפי מיטב ידיעתנו — בקשר לחליבה בשבת, שפורסמה ברבים, התייחסה למושבת הטרונסילבנים, שנוסדה בתרפ"ד (1924) על ידי יהודים דתיים בטרונסילבניה, ושנקראה אח"כ בשם 'כפר גדעון'. וכך מדווח השבועון החרדי, 'קול יעקב' באביב תרפ"ד — 1924:³ "להרבנות הראשית לא"י הודיעו, כי במושבה הטרונסילבנית אשר בעמק יזרעאל מונעים את האיכרים מלחלוב את הפרות בשבת קודש על ידי אינו יהודי מטעם (=בגלל העיקרון של) 'עבודה עברית' ומכריחים אותם

(1) על נימוקם העיקרי של אותם פוסקים מחמירים — ר' הלקן, הערה 90.

(2) וראה ב"ההוד", ירחון דתי ידוע אז, תמוז תרצ"ו, עמ' י"ז.

(3) קול יעקב שבועון דתי, שהופיע בירושלים, י"ד אדר ב' תרפ"ד (20.3.1924), עמ' 2.

בוה לחלוב בעצמם (!). הרבנות הראשית לא"י פנתה מיד לאדון אוסישקין בתור שליטה של 'הקרן הקימת', שעל אדמתה נמצאת המושבה. במכתב זה (פונה הרב צ.פ. פרנק, מ"מ הנשיא של הרבנות הראשית, אל אוסישקין כדלקמן): מודיעים לנו, שבמושבה הטרונסילבנית בעמק יזרעאל נסדר, שחליבת הפרות גם בשבת קודש תיעשה רק על ידי יהודים ולא ע"י אינו יהודי מטעם הפרינציפלים (עקרונות) של עבודה עברית (!). אנו מוציאים להודיע לכ', שדבר זה היא מלאכה שאסורה מן התורה (הדגשה שלי — ח.י.פ.), ותורתנו הקדושה, שהזהירה על 'עבודה עברית', היא שהזהירה (גם) על שבת קודש, שאיננה נדחית מפני איזה טעם לאומי או חברתי (=חברתי) (כל) שהוא. ועל כן אנו דורשים מכ' לעשות למען כבוד תורתנו הקדושה וכבוד יום מנוחתנו וקדשנו, וישים אל לבו גם את הרעש הגדול (!), הקם לרגלי דברים שכאלה בכל הגולה, ויסדר, שהחליבה לא תיעשה בשום אופן על ידי יהודי בשבת קודש וביום טוב (הדגשה שלי — ח.י.פ.), ורק (מותר) להעמיד אינו יהודי מיוחד לכך. אנו בטוחים, שכ' יאחו בכל הצעדים הדרושים, שלא לתת למושבה יהודית, המתקיימת על אדמת העם (של הקק"ל), לחלל את שבת קודש, ויתן את הפקודה לזה תכף ומיד, כדי להציל גם את שמירתו של יום השבת שלפנינו".

בכבוד רב,

מ.מ. הנשיא: צבי פסח פרנק.

המוזכר הכללי: שמואל אהרון ובר."

בדיוק שנה לאחר פרסום התשובה הנ"ל התייחס לבעייה זו גם הרב הראשי לא"י בעצמו, מרן הרב א.י. קוק זצ"ל. חמש מתשובותיו על נושא זה, שנכתבו על ידיו מתרפ"ה—תרצ"א, פורסמו לפני מספר שנים בלבד.⁴ תשובתו הראשונה נכתבה בכ"ט אדר תרפ"ה לרב אלכסנדר טכורש,⁵ שעלה ארצה כתשעה חודשים לפני-כן, ומיד נתמנה לשוחט ובודק בכפר חטיף,⁶ המושב החקלאי הראשון, שהוקם על ידי 'המזרחי' בא"י באותה השנה — תרפ"ד. על שאלתו של שו"ב המושב: "אם מותר בשבת לחלב על הקרקע" (במקום החליבה ע"י נוכרי), ענה הרב, ש"אי אפשר למחות ביד הנוהגים היתר בזה",⁷ וזאת בגלל "הפסד גדול" ו"צער בעלי חיים".

גם מתשובתו זו וגם מיתר תשובותיו בענין זה מתבררת שיטתו של הרב קוק בנידון: החליבה בשבת היא "איסור תורה ממש — לפי "רוב גדולי הראשונים שבידינו" —

- (4) ר' חתומין, קובץ הלכתי, הוצאת צמת, אלון שבות, כרך א', חורף תש"מ, עמ' 5-8. תשובתו האחרונה של הרב זצ"ל — למר משה סקורטובסקי בפרדס חנה מכ"ח אייר תרצ"א—נתפרסמה כבר ב'דעת כהן' של הרב קוק, תשובות בהלכות של חלק יורה-דעה, תש"א, עמ' תכו, סימן רלה.
- (5) היה אביו של הרב כתיאל פישל טכורש, שהיה 'ראש חבר הרבנים' של 'הפועל המזרחי' במשך שנים רבות ומראשוני מנהיגי של התנועה הדתית-לאומית" (אנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק שני, עמ' 427). על אביו, הרב א.ג. טכורש עצמו, ר' שם, עמ' 424-427.
- (6) קול יעקב, ב' תמוז תרפ"ד, עמ' 3. וכן ר' בספרו של נתן גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, חלק א', תשל"ג, עמ' 212. וכן ר' א. מבקר, צעדים ראשונים בתולדות ההתיישבות של הפועל המזרחי, תשל"ד, עמ' 50-52.
- (7) חתומין (בהערה 4), עמ' 7.

אם מטעם ממחק... או מטעם קוצר, או מטעם מפרק" 8. או בניסוחים אחרים של הרב: "החלוב (בשבת) הוא מחלל שבת מלאכת דאורייתא (= של התורה ולא של החכמים), שחייבים עליה (קרבן-) חטאת בשוגג וכרת וסקילה במזיד" 9. וכן: "...החליבה בשבת קודש ע"י ישראל הוא איסור גמור וחילול-שבת נורא, וחם וחלילה להורות בזה צד קולא" 10 (=להקל ולהתיר חליבה בשבת ע"י יהודי). ולכן: "אי אפשר לנו... להתיר איסור תורה... ע"י ישראל בשבת" 11, אלא מלכתחילה: "אין שום דרך כי אם לחלוב בשבת ע"י נכרי", כי: א) כך "עשו אבותינו מעולם" (רב) — "ובכלל אי-אפשר לישב יהודי שלא ימצאו בתוכו גם-כן נכרים אחרים... 11 בשעת הדחק מוכן היה הרב להתיר את החליבה בשבת ע"י יהודי אך ורק אם תיעשה "ע"ג קרקע... לאיבוד", כמו שראינו; 13 ואפילו אז: "אין ראוי שתצא הוראה מפורשת" 14 בקשר להיתר זה. ומיד ממשיך הרב: "אבל חלילה וחלילה להרחיב עוד את ההיתר" (שיהודי חלוב בשבת "ע"ג אוכלין" או "ביד שמאל" 15.

בגלל שיטתו המחמירה הזו התבטא הרב בתוקף נגד אותם הרבנים, שהתירו או ליהודים לחלוב בשבת. אחד הראשונים שמבין אותם רבנים-פוסקים היה הרב ב. עזיאל, שכיהן אז כרב הראשי הספרדי של יפו-תל-אביב. 16 הלה פסק וכתב בתמוז תרפ"ו, 17 שמותר ליהודי לחלוב בשבת בגלל שלש סיבות ובארבעה תנאים. שלש הסיבות להיתר זה: א) "משום הפסד ממון"; ב) בגלל "צער בעלי חיים" (של הפרות, אם לא יחלבון); ג) "משום יישוב (יהודים) בארץ ישראל" 18, כי "ענף החלב בארצנו הוא אחד מיסודות המשק הישובי, שמאות ואולי גם אלפים משפחות מתפרנסות או שמשלימות פרנסתן ממנו", ולכן: "היות ומניעת החליבה בשבת תביא צער רב לבהמות, שגורם (ל)הפסקת החלב, ולפעמים קרובות גם (ל)מיתתן של הפרות

8 שם, עמ' 6.

9 שם, עמ' 7, במכתב השלישי מ"א ניסן תרפ"ט.

10 שם, עמ' 8, במכתב החמישי מכ"ח אייר תרצ"א; ור' שם, שם, במכתב הרביעי מתרפ"ט.

11 שם, עמ' 6.

12 שם, עמ' 8, במכתב החמישי.

13 ר' בפיסקה הקודמת. וכן ר' שם, בתחומין הנ"ל, עמ' 6, במכתב לרב עזיאל: "חדי לנו אם נעלים עין מאלה, שהם מקילין לחלוב ע"ג קרקע.

14 שם, עמ' 6.

15 שם, בסוף עמ' 7. וכן השוה כ"ץ, גוי של שבת, י"ם תשמ"ד, עמ' 11, והערה 3 שם.

16 מתרצ"ט עד תשי"ג כיהן הרב עזיאל כראשון לציון וכרב ראשי של א"י ומתשי"ח — של מדינת ישראל (ר' באנציקלופדיה של הציונות הרתית, חלק ד', עמ' 174—183).

17 משפטי עזיאל, תל-אביב, תרצ"ה, חלק א', עמ' כט-לו, ובעיקר עמ' לג-לד.

18 ובאותו עמוד לג מסביר הרב עזיאל, שבגלל 3 סיבות אלו "יש להתיר החליבה בשבת (על ידי יהודי) לדעת הרמב"ן ודעימיה (=ואילו המסכימים עמו), שסוברים דחליבה בשבת אינה אסורה אלא משום שבוה (=איסור בשבת לפי החכמים, אבל מותר לפי התורה), וכדאי הרמב"ן לסמוך עליו בשעת הדחק". ושעת דחק זו מוסברת שם, עמ' כט, "בשאלה" לתשובתו: בשנה זו — תרפ"ו — פרצה בא"י "דבר בהמות", שהיתה מחלת בהמות מדבקת, ולכן אסרה ממשלת המנדט את "כניסתם של חושבי הכפרים הערביים, שבהם נגעה מחלה זו, למושבות ישראל, ולכן ניטלה האפשרות לחלוב בהמות בשבת על ידי אינו יהודי; ואם נשאר (את) הפרות טעונות חלב עד מוצאי שבת, עלולות (הן) להסתכן ולהפסיק את חלבן, ועל ידי כך ייהדס לגמרי משק החלב שבמושבות ישראל, שהוא מקור פרנסה למהות בעלי משק חלב ופועליהם המרובים".

החולבות, שנמשך מזה (גם) הריסת משפחות שלמות, שמקור פרנסתן היחידי הוא משק החלב (וגרם) הריסת נקודות ישוביות, שאחד מתנאי קיומן הוא משק החלב; והואיל והשלכת החלב לאיבוד או החליבה לתוך אוכל אינן מתירות החליבה, ואין לנו אפוא אלא היתר חליבה על ידי גוי, שגם בזה יש לפקפק מאד אם נפסוק להלכה, שהחליבה בשבת אסורה מדאורייתא; והואיל ולא תמיד ולא לכל אדם נמצאים חולבים לא-יהודים ברשותו — מכל טעמים אלו מצדד אני להיתר". ובהמשך: "אולם אין היתר זה אמור אלא ב-4 תנאים אלה:

"א) שהחליבה תיעשה על ידי כלי ולא בידיים, וזאת לשם "שינוי".

"ב) שתיעשה החליבה בצנעה".

"ג) שלא יהיה אפשר לעשותו על ידי לא יהודי".

"ד) שהחליבה תיעשה קמעה קמעה (= לאט, לאט) במדה הדרושה להקל צער הבהמה... ולא לחלוב בבת אחת, שהרי יסוד... ההיתר הוא: משום צער בעלי חיים והפסד ממוך".

הרב עזיאל היה מודע היטב לחידוש הרב והנועז בהיתר זה, ולכן הוסיף בסוף דבריו: "כל זה אני אומר ולא להלכה ולא למעשה ולא הצעה למשא ומתן לבירורה וליבונה של הלכה זו",¹⁹ "כי שאלה זו היא שאלה כללית, ומה גם שרבים מהפוסקים הראשונים... אסרו) בהחלט", ולכן: "לא פרסמתי עד כה תשובתי; ולדעתי שאלה זו אינה יכולה להיפתר אלא בכינוסן של רבני וגאוני הדור ובראשיהם נשיאי הרבנות הראשית לארץ הקודש".²⁰

על הצעת-פסק זו של הרב עזיאל מעיר הרב וויינברג, מגדולי הפוסקים בדור האחרון, בתשובתו לרב האנוכר בק"ק ווירצבורג שבגרמניה בתרצ"ו (1936):²¹ "וידוע, כי בארץ-ישראל לא רצו הרבנים להתיר, והרב עזיאל הי' יחיד בהוראתו הנ"ל, והנה בא"י יש סניף להיתר בטעם מצות ישוב ארץ-ישראל, מה שאין כך באשכנז (=גרמניה)". ומוסיף הרב ו: עוד סיבה להיתר החליבה בשבת בארץ-ישראל ע"י יהודים: "שבכאן (גם) משום פיקוח פרנסה למשפחות עבריות, שאין להן מקור אחר לפרנסה", נימוק שגם הרב עזיאל העלה אותו; מעניין שהרב ווינברג לא רצה להכריע בשאלה הנידונה, והוא מיעץ לרבה של ווירצבורג, אעפ"י שרוב הרבנים אוסרים: "הנה להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגים (ולכן אין לאסור עליהם לחלוב בשבת), כי במקום שיש שאלת פרנסה, אי אפשר להעמיד את הדין על תלו ולכוף את העם שיתנהגו עפ"י המחמירים"(!).

הרב קוק, לעומת זאת, התייחס רק לסיבה הכלכלית בדברי הרב עזיאל: "וראיתי התאמצותו הנאמנה טובת אחינו בעלי המחלבות", אך בכל זאת "קשה מאד לבנות יסוד להיתר בדבר המוחזק ועומד על פי דעת רוב הראשונים, שיש בזה איסור שקילה".²² בכל זאת המשיכו רבים לחלוב את פרותיהם בשבת, ולכן יצא הרב

(19) שם, עמ' לד.

(20) שם, עמ' לו.

(21) הרב י. וויינברג, שרידי אש, חלק שני, ירושלים תשכ"ב, עמ' מז, סימן כד.

(22) תחומין, עמ' 5.

בתקיפות נגד אלו, "שמצאו להם היתרים דחויים, שאין להם יסוד בהלכה למעשה...", וכן בדבר החליבה ביד שמאל (במקום ביד ימין)..., הוא דבר שאינו במציאות המעשה כלל, כי החולבים משתמשים תמיד בשתי ידים". אמנם קובע הרב, "שאלה שניסו לגלות דעתם בעניני ההיתרים הללו הם תלמידי חכמים גדולים, שהנני מכבדם ומוקירם, אבל חלילה לעבור בשתיקה על דברים שהם מביאים תקלה והפקרות בקדושת שמירת שבת קודש"²³.

וכדברים האלה נאמרו על ידי הרב וצ"ל גם בתודשים האחרונים לחייו בשיחתו עם בנו, ופורסמו על ידי בנו פחות משנה לאחר פטירתו:²⁴ על כל ההיתרים האלה של חליבה לתוך כלי, על גבי פת או שאר אוכלים או בשאר שנויים בפעולה, איני מסכים ואין לסמוך כלל, ורק למי שיודע, שיחלוב על גבי קרקע לאיבוד, ואם אי אפשר לעשות ע"י נכרי (כפי שיש לחלוב באמצעותו מלכתחלה) — אין למחות" (כשיהודי חולב לאיבוד). ועל דברים אלה שלו הוסיף בנו: "הפתרון הזה הריהו מסלק את הקושי של סכנת הכנסת הזרים למשקיננו".

נגד דברי הרב אלו, ובמיוחד נגד המלים: "אין למחות", וכן נגד התוספת של בנו, הרב צבי יהודה, יוצא בחריפות הרב יצחק לוי, רבו של מושב 'המודרתי' נוה-יעקב, בעיקר בגלל שתי סיבות: א) "ביחד בשעת חידום כשעתנו הנוכחית (שבה החלו 'המאורעות' של הערבים בא"י ובכמה ארצות שכנות נגד יהודי א"י), שגם אפילו המצודדים (בעבודת הערבים אצל יהודים) ידו, שיש חשש של סכנת נפשות, ולמה, אפוא, רק 'אין למחות'?! ולמה לא למחות באלה, שחולבים על ידי נכרי (הכוונה לערבים)?" ב) הרב לוי צידד ב"אפשרות למצוא דרך, שהחלב לא ילך לאיבוד כלל", כי "בזמננו המשק הוא המשען והיסוד של הישוב הקדוש. ומתוך העדפול שבבעיות הוא מונע בהרבה התישבות חרדית דתית בענף זה. וכדי לאפשר את עצמם 'קיומם של משקים דתיים' הציע הרב לוי, שרבני ארץ-ישראל יתכנסו, כדי לדון ולהכריע במשא-ומתן של ההלכה גם בשאלה זו של החליבה בשבת...".

מיד לאחר דברי הרב לוי מתפרסמת הערת "אחד מן התלמידים", החולק אף הוא — וזאת מטעמים כלכליים — על שיטת הרב וצ"ל, שההיתר היחיד הוא לחלוב על גבי קרקע לאיבוד. וטוען "תלמיד" זה, שהחליבה "ע"ג קרקע איננו וותור (רק) על עודף ריוחי, כמו שכתב הכותב (הרב א.י. קוק) אלא הוא הפסד עצום. וחזן מזה הוא (גם) בגדר 'בל תשחית' שהוא גם כן איסור דאורייתא (=מהתורה) כמו צער בעלי חיים". ולכן שואל ומסיים אותו "תלמיד": "האם נוכל להתיר איסור 'בל תשחית' ב'קום ועשה', כדי להינצל מאיסור 'צער בעלי חיים' ב'שב ואל תעשה'?"

ג. חברי קיבוץ רהגס מתחילים לטפל בבעייה (תרצ"ד-תרצ"ו — 1933-1936)

הדיון האינטנסיבי בשאלת החליבה בשבת החל בתחילת תרצ"ד (1933), כשחברי

(23) שם, עמ' 7-8.

(24) ב'הוד' ממנחם-אב תרצ"ו, עמ' טז, פורסמו דברי הרב וצ"ל עם הערות בנו, הרב צבי יהודה וצ"ל. כל הדברים האלה הובאו מחדש בחוברת 'הוד', שהופיעה בתשרי תרצ"ז, עמ' טז, על ידי הרב יצחק לוי, רבו של נוה-יעקב — כפר עברי, שחלק מדבריו מובאים מיד בהמשך סקירתנו.

חוות ההכשרה הקיבוצית הדתית 'רודגס'²⁵ החלו לטפל ברפת"²⁶. פנו אז ל"רבנים שונים" במגמה לחפש "דרך לצד ההיתר". אחד מאותם הרבנים, הרב מנחם קירשבוים, שכינה כדיין בקהילת פרנקפורט ע/נ מייך, "החיר — בתחילת תרצ"ד (סוף 1933) — לחלוב על גבי אוכל, והציע לנו לפנות להרב אהרונסון" (שכיהן אז כרב הראשי של יפר-תל-אביב, ש"הסכים" (להיתר זה), "אבל לא רצה להורות היתר בכתב. מאז נהגנו (בקבוץ רודגס ובהרגשה של 'אין ברירה')²⁷ לפי אותה התשובה (!). בדיוק שנה לאחר כתיבת היתר זה, בסתו תרצ"ה (1934), מסביר ביומון 'הארץ'²⁸ גדליה אונא — שהצטרף בתרצ"ד (1934) לקבוץ רודגס, שבו נחשב "כסמכות מחנכת ופוסקת ללא ערעור"²⁹ — את העיתוי לפעילותם של קיבוציו, רודגס, ושאלו בשאלה זו: "יש להתפלל על זה, שעד עכשיו לא הועמדה שאלה זו על הפרק. הולך ומתרבה מספר העבריינים מאונס, לא חלילה מומרים ופורקי עול אלא בני אדם, הרוצים לשמוע לדברי הרבנים, ואין איש שם להם לב.

היו אמנם נסיונות מצד רבנים לפתור את השאלה, אך לא מצאו הד — לא אצל הרבנים ולא אצל דעת הקהל. הרבנים ראו בכאב לב את הפרצה ושחקו. ורק היו מוסיפים והולכים ושוחקים, לולא באה קבוצה שלמה של חקלאים חרדים, הלא הוא הקבוץ רודגס, שנתקלו בשאלה. הם לא רצו ולא יכלו להתנגב ממחנה החרדים, והם שהכריחו את הרבנים לטפל בשאלה באופן מעשי".

ובאותו המאמר הוסברה היטב גם חומרתן של הבעיות העיקריות, שהיו קשורות לשאלה הנידונה, ושבהן היה כדי להסביר את הצורך הדחוף להחיר את החליבה בשבת, מכיוון ש"כמעט כל היהודים החרדים (בא"י), שיש להם פרות, חולבים

(25) הקבוץ רודגס נוסד בתחילת תרצ"ן — סוף 1929 על יד פתח-תקוה על ידי חלוצים דתיים, שהיו בהכשרת הבח"ד (=ברית חלוצים דתיים) בכפר רודגס שבנרמניה. כבר אחרי שנים ספורות נחשב קבוץ זה כ"אם הקבוצות הדתיות". חלק מחברי קבוץ רודגס יצאו בתרצ"ו (1937) לייסד את שירת צבי, הקיבוץ הדתי הראשון. בתשמ"א-1941 עזבו חברי רודגס הנותרים את חוותם על יד פתח-תקוה וייסדו את הקיבוץ "יבנה".

(26) ההד, תמוז תרצ"ו, עמ' 7. גם יתר המובאות בפסקה זו הן ממקור זה עד הציטוט שבהערה 28. על ההיתר של הרב קירשבוים — ראה בהמשך דיונו והערה 36.

(27) והשווה את סוף מכתבו של גדליה אונא מתחילת תרצ"ד (1934) (ור' הלקן, הערה 30): "אמנם אני יורע שהרב קוק מחמיר בענין זה, אך אני חושב, שאין לנו ברידה אחרת (!) מאשר לסמוך על היתר זה".

מענין שהרב עוזיאל היה אחד הרבנים פוסקים הראשונים, שהגיבו על היתרו של הרב קירשבוים (משפטי עוזיאל, עמ' לד-לו); ודוקא הרב ע., שכבר בתרפ"ו היה היחיד מרבני א"י, שהציע להחיר את החליבה בשבת (ור' לעיל בדברי הרב וויינברג ובפיסקאות לפני-כן והערות 16-20), התנגד בתוקף ועל סמך שיקולים הלכתיים להצעתו זו של הרב קירשבוים (במשפטי עוזיאל בתחילת הערה זו).

(28) במאמרו ב'הארץ' מ"ט תשרי תרצ"ה — 28.9.1934, עמ' 8, על "ועידת הרבנים בארץ-ישראל", שאמורה היתה להתכנס באותו הזמן, אך משום מה לא התכנסה אז.

(29) אנציקלופדיה של הצינונות הדתיות, חלק ראשון, עמ' 61. וכן ראה ב"קובץ לזכרו של הרב גדליה אונא ז"ל" בעריכת הרב א.ש. רוזנטל, שכינה אז כרב של קיבוץ רודגס, ת"ש —, ובעיקר בעמודים 13, 33-34, 38-40, 43-44, 47.

(בעצם) בשבת" 30: "שאלה הרבה יותר קשה ורצינית היא שאלת חליבת פרות בשבת, גם מצד הדין (איסור כרת) וגם מצד המשק", כי "על משק חלב אין האיכר יכול לוותר. אך מה יעשה יהודי ירא שמים בפרותיו בשבת? בזמן שנתקבלה ההלכה, שאסור לחלוב בשבת, לא היה בדבר קושי מעשי גדול, ענף החלב עמד אז בערך במצבו כיום במשק הערבי. אפשר היה להפסיק את החליבה לעשרים וארבע שעות או להניק את העגל, בלי שיהיה בזה נזק גדול. כיום אין דרכים אלה פתוחות לפנינו. וגם הדרך הידועה מימי הרא"ש³¹ — לחלוב על ידי גוי — נתקלת היום בקשיים עצומים (: בהרבה מקומות אין גוי מצוי ובכמה מקומות יש חשש של הכנסת מחלות ושל רגול לשם התנפלות או גניבה ושל מעשה חבלה (כידוע הורעלה לפני שנה רפת שלמה בגניגור). כתוצאה מזה יש לציין, שרוב האיכרים מאלה, שבדרך כלל הם מדקדקים במצוות, חולבים כיום בעצמם את הפרות בשבת. אין להעלים גם עין מן הגורם הפסיכולוגי של עבודה עברית ועצמית, ואם כי אין לנו להתחשב כל כך עם בדרישות הבאות מחוץ לשטח ההלכה, הנה דוקא השאיפה להתרחק מעבודת הנוכרי בשבת מסתייעה הרבה בדתת חז"ל, ואין לדחותה לגמרי".

כאמור לעיל, פנו חברי רודגס לכמה רבנים בקשר לבעיית החליבה בשבת. אחד מהם היה הרב הראשי של א"י דאז, מרן הרב א.י. קוק, שהתייחס בחיוב רב, בידידות ובהתלהבות ליישוב החדש, ולכן חשבו, מן הסתם, חברי הקיבוץ, שיפסוק להם להתיר את החליבה בשבת על-ידי יהודים.³² בניגוד גמור לציפיותיהם ענה להם הרב קוק בתשובתו לפנייתם בנידון, "שלא יקנו להם אף פרה, אם לפני-כן אין עומד לרשותם נכרי, שיחלוב (פרה זו) בשבת". לכן מובן, ש"הרב קוק היה מאד מדוגן, שחברי קיבוץ רודגס הירשו לעצמם לחלוב בשבת בעצמם את פרותיהם, וזאת בניגוד לאיסורו".³³ זאת ועוד. "יהודים דתיים אחרים נוהגים לפי דוגמה זו (של רודגס) ומצטדקים בכך. וזה קודה רק בגלל ענין של עקרון — למנוע מכל ערבי לדרוך על אדמת הקבוץ. הרב

(30) במכתב של גדליה אונא על החליבה בשבת, שכתבו לפני כ"ב שבט תרצ"ד (7.2.1934), כי הרב דוד קרליבך במכתבו מתאריך זה למשה אונא — אחיו של גדליה, ממיסדי הקיבוץ הדתי והיום חבר הקיבוץ הדתי שדה אליהו — מתייחס למכתב זה של גדליה א. שני מכתבים אלו — של גדליה א. ושל הרב ד. קרליבך — נמצאים בארכיון של הקיבוץ הדתי בקיבוץ יבנה. גם כל יתר המקורות — חלקם בגרמנית — שבהם השתמשנו לכתיבת פרק זה על החליבה בשבת, נמצאים בארכיון חשוב זה אלא אם יוזכר אחרת.

(31) הרא"ש = הרב אשר בן ד' יחיאל, מגדולי הפוסקים הראשונים באשכנז ובספרד; ח' מה"ר — הפ"ח (1250-1327).

(32) במכתבו הנ"ל של הרב ד. קרליבך (בהערה 30). גם המשפט הבא מובא ממכתב זה.

(33) ממכתבו של ר' ז. פינס מצידריך שבשוויץ מ-20.5.1935 ("י"ז אייר תרצ"ה) לרב ר"ר יצחק אונא במנהיים, אביהם של גדליה ז"ל ומשה אונא יבלח"א. על אישיותו זו של הרב ד"ר י. אונא — ד' באנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק ראשון, עמ' 62-65, וכן בספר על "משנתו וחיייו של הרב יצחק אונא" והמכונה 'למען האחרות והיחוד', ירושלים תשל"ה. גם הקטע הבא כתוב במכתבו של פינס. וכן ר' את מכתבו של דוד אינטרדיליגטור (היום: בית-אריה, ממיסדי הקיבוץ הדתי והיום חבר קיבוץ יבנה). ששהה אז בשליחות באירופה, לקיבוץ רודגס מאיסרו חג הפסח תרצ"ה. במכתב זה, שבו דיווח דוד א., בין היתר, על פגישתו עם ז. פינס, כתוב בין השאר: "לפני נסיעתו (של ז. פינס) מהארץ (=א"י, שבה ביקר) נודע לו, שהננו (=חברי רודגס) חולבים בשבת. דיבר על הענין הזה גם עם הרב קוק, והרב אמר לו, שאסר עלינו את החליבה (בשבת), אלא שאין אנו נשמעין לו".

קוק אינו מסוגל להבין איך עקרון זה של עבודה עברית, המעיד על חוסר סובלנות, שוקל יותר מאשר איסור חמור כמו חליבה בשבת.³⁴

דברים אלו נאמרו לדוד אינטרליגטור (היום: בית אריה מקיבוץ יבנה) — כששהה אז בגרמניה בשליחות קיבוץ, רודגס, באביב תרצ"ה (1935) — על ידי ז. פינס, עסקן דתי משווייץ, שפעל רבות למען קיבוץ זה — לאחר שפינס ביקר ברודגס וכן אצל ידידו הותיק, הרב קוק בעת שהותו בא"י.³⁵ בתשובתו הסביר לו נציג רודגס, שהרב קירשנבוים מפרנקפורט ע/נ מיין התיר את החליבה בשבת על ידי יהודי, אבל בתנאי, שיחלבו לתוך גבינה. ובלשון הדיין-הפוסק: "יש להתיר ליקח קדירה שבה חלב נקפה לעשות גבינה, דהוי אוכל... ומהחלב יוכלו לעשות גבינה".³⁶ היתר זה לא שכנע את פינס, כי "הרב קוק אוסר" ואינו מסכים להתיר הנ"ל. ועוד: "מר (דוד) אינטרליגטור הודה בעצמו, שאי אפשר לנהוג לפי ההיתר ולכן זה יביא לכך בהכרח, שיחלבו בשבת באופן רגיל".

פינס לא הסתפק בויכוח אלא תיכנן גם לפעול הלכה למעשה: (א) אמר לנציג רודגס (דוד א.), ש"ידרוש באסיפה הכללית של הוועד (לא"י בשוויץ) להחליט למסור לנו (לחברי רודגס) את הכסף³⁷ רק אחרי שנפסיק לחלוב בשבת". (ב) גם כתב לרב אונא במנהיים, ש"יביא לכך — באמצעות בנו גדליה, מנהיגו של קבוץ רודגס — שיפסיקו לנהוג בכל מחיר לפי העקרון של עבודה עצמית ושיהודים יפסיקו לחלוב על אדמת קיבוץ רודגס". ומוסיף פינס: "בוזה תעזור רבות ליהדות הדתית בארץ הקודש, כי סוף-סוף הרב קוק הוא הרב הראשי של ארץ-ישראל וההתנגדות לדעתו על אדמת א"י מעידה על חוסר משמעת".³⁸

(34) במכתבו הנ"ל של פינס (בהערה הקודמת). ערות להערכתו הרבה של הרב קוק את "העבודה העברית הטהורה", מבלי שתיפגע "קדושת השבת והמועדים", נמצאת בברכתו של הרב לבינסו 'העבודה העברית', שהתקיים ב' חשון תרצ"ה — 11.10.1934. כל נוסח ברכה זו מופיע בשבועון הדתי 'התור' מ' מרחשון תרצ"ה — 19.10.1934, עמ' 10-11.

(35) ר' בשני המכתבים שבהערה 33. גם דו"ח השיחה שבמשפט הבא מכוסס על אותם המכתבים.

(36) היתר זה נכתב ע"י הרב קירשנבוים כמוצאי שבת בראשית תרצ"ד (4.10.1933) למאיר פון, ש"היה עסקנו בקהילת הרב ר"ר הופמן בפרנקפורט ע/נ מיין והיה הכתובת בשביל ישיבת הרב הופמן לחלוצי הבח"ד" (לפי עדותו של רודי הרץ מקבוצת יבנה ב'ארכיון הקיבוץ הדתי'). אותו מ. פון פנה לרב קירשנבוים בשאלה הבאה: "במקום שאי אפשר להחליב (=לחלוב) ע"י ערבי וגורם הפסד גדול. לשפך החלב; נוסף על זה: לחלוב הפרות על קרקע הרפת רע (הוא) לבריאות הפרות, (עכשיו) איך להתנהג בשבת קודש, אם יש איזה אופן להחליב ע"י יהודי וליהנות ממנו" (=מהחלב)?" בתחילת תשובתו ביקש הרב ק., "שבל יסמוך עלי בדבר הזה עד אשר יסכימו לזה הבית דין צדק (של הרבנות הראשית) תל-אביב, ואבקשו להראותם מכתבי זה" (!). ובסוף תשובה מסיים אותו רב ק. את היתרו: "אזריכים ליהור בזה מאד, שחס וחלילה לא יפרצו בוה (אלא ישתמשו בהיתר הזה אך) ורק באופן שא"י אפשר ליקח עכו"ם" (=גוי). והשווה את מכתב-תגובתו של מ. פון לרב ק. מ-29.6.1934 (ט"ז תמוז תרצ"ד); וכך ר' את מכתבו הנ"ל של גדליה אונא (בהערה 27).

(37) כסף זה היה תרומה של 'הוועד לא"י בשווייץ'. גם לפני-כן תרם ועד זה סכום נכבד לקיבוץ רודגס (מכתבו של פינס מ-20.5.1935 — בהערה 33).

(38) והשווה את מכתבו הנ"ל של רוד א. (בהערה 33). בנימה דומה לזו של פינס כתב הרב דוד קרליבך במכתבו הנ"ל (בהערה 30) למשה אונא, שהפציר בו ב' שבט תרצ"ד) להסביר "מדוע הנך פוסל את הפתרון לחליבה בשבת בקבוץ רודגס". בתשובתו — מ' 7.2.1934 (כ"ב שבט תרצ"ד) — הסביר הרב דוד ק. בפרוט רב את התנגדותו לפתרון זה גם נימוקים הלכתיים ותוך התייחסות למכתבו הנ"ל של גדליה אונא (בהערה 30, שנשלח אליו יחד עם מכתב אחיו, משה.

הרב אונא מיהר לענות לפינס, ³⁹ לאחר שבאותו היום כתב לבנו גדליה ברודגס על "הנוק, שחייב להיגרם כתוצאה מהמצב הלא טוב" (של אופן החליבה בשבת ברודגס). גם הסכים עם פינס לגמרי, "שאת דרישות התורה יש להעדיף על העקרון של עבודה עברית". ⁴⁰ מצד שני, ממשיך וטוען הרב אונא, "שההתנהגות של הרבנים, בעלי הסמכות לפסוק, בארץ-ישראל — כולל הרב קוק, שאותו אני מעריך מאד — אינה הולמת את דרישות הזמן. הרבנים היו צריכים לעסוק אופן אחר לגמרי בבעיות, שנוצרו על ידי ההתפתחות של הזמן הזה. דיברתי על הנושא (של החליבה בשבת) עם הרב קוק אישית בזמן ביקורי בא"י, והסברתי לו את הנחיצות הגדולה להרכיב ועדה של רבנים ושל בעלי מקצוע, שיתעצו על כל השאלות הדתיות ושיתוו קווי התנהגות לאיכרים, שומרי מצוות. היום — איש הישר בעיניו יעשה, כי האנשים אינם יודעים איך להתנהג. אם (הרבנים) לא יעזרו פה, קיימת הסכנה, שענין התורה בארץ-ישראל ייזק קשות". ובסוף מכתבו מסכם הרב אונא: "אני חושב, שהרב קוק אינו מבין לגמרי את הרצינות של הענין על אף למדנותו היוצאת מן הכלל, ושאינו מסוגל להתמודד לגמרי עם המצב".

ראינו, שכבר בתרצ"ד (1934) נהגו ברודגס לפי ההיתר הנ"ל של הרב קירשבוים, "וחלבו בשבת על גבינה", ⁴¹ בידועם שהרב הראשי של יפו-תל-אביב הסכים — בכמה התיעצויות בתרצ"ד — להיתר זה, "אבל לא רצה להודות היתר בכתב". ⁴² במרוצת הקיץ של אותה השנה — תרצ"ד הסכימו עוד שני רבנים ידועים, בעלי גישה דתית-לאומית, עם ההיתר הזה: הרב אוסטרובסקי, מראשי ה'מזרחי' בא"י דאז והרב ברוד מוורשה; מצד שני נודע באותו הזמן, שהרב חיים עוזר גרודזנסקי, מגדולי הפוסקים באותו הזמן, ⁴³ כתב לרב קוק על התנגדותו הגדולה לאיזה שהוא היתר בענין הנידון, לאחר ששמע על אופן החליבה בשבת בקבוץ רודגס. ⁴⁴

כשנתיים לאחר מכן, באביב תרצ"ו (1938), ביקר גבור, נציגו של קבוץ רודגס, אצל הרב מלצר הידוע בירושלים בענין החליבה בשבת. וכך מסופר בדו"ח על ביקור זה ועל הדיון על הביקור בישיבת המועצה של 'חבר הקבוצות הדתיות': ⁴⁵ "גבור נתן סקירה על ביקורו אצל הרב מלצר בירושלים בענין זה. ההיתר שנתן לנו אז: לחלוב על

(39) ב-22.5.1935 ("ט א"י תרצ"ה), יומיים לאחר שפינס כתב לו.

(40) ר' כ"ץ, שם, שם (והערה 15 לעיל).

(41) מכתבו של מאיר פוזן לרב קירשבוים מ-17.7.1934 (ה' אב תרצ"ד).

(42) ההד, תמוז תרצ"ו, עמ' י'; וכן ר' מכתבו של גדליה אונא לאחיו משה מכ' תמוז תרצ"ד (2.7.1934); וכן ר' שני מכתביו של מאיר פוזן לרב קירשבוים מיוני-יולי 1934; וכן ר' לעיל והערות 26, 27, 33.

(43) והשווה בנצניקלופדיה העברית, כרך יא' עמ' 238-239.

(44) ר' במכתבו הנ"ל (בהערה 42) של ג. אונא לאחיו ובמכתבו השני הנ"ל (הע' 41) של מ. פוזן. מעניין, שכשנה יותר מאוחר מפציר רוד א., נציגו של רודגס באירופה, בפינס הנ"ל לפנות לאותו הפוסק המפורסם, הרב חיים עוזר ג., בקשר לחליבה בשבת (ר' מכתביו של רוד א. מברלין לרודגס ולפינס של סוף ניסן תרצ"ה — סוף אפריל 1935). נראה שרוד א. קיווה, שהרב המפורסם יפסוק לקולא ויסכים להקל. עכ"פ ברור, שנציג רודגס לא ידע על עמדתו הנחרצת והמחמירה של ר' חיים עוזר ג., כי אחרת לא היה מעוניין לפנות אליו.

(45) ישיבת המועצה הוזה התקיימה ב-31.3.1936 (ח' ניסן תרצ"ו) והדו"ח עליה הופיע בשבועון של קבוצת רודגס, ושקרא אז "קבוצתנו", גליון מס' 22-23, מ"ד ניסן תרצ"ו — 6.4.1936, עמ' 3.

מאכל בשבת היה מכוון רק כשלוקחים כמות כזו שסופגת רוב החלב. עובדי הרפת, בראותם שאי-אפשר להשתמש בחלב כזה במטבח, הקילו בעצמם בלקחם כמות קטנה, שאינה סופגת אפילו החלק העשירים. לפיכך צודקים הרבנים, כשמפיצים כדושים, שבהם הם מתנגדים לאלה 'שחולבים על מאכל קצת' (!). ומיד ממשיך הדו"ח: "המנהג הזה שנהוג אצלנו אינו מספק את דרישת הדין ואת דרישת הרבנים. ההקלה הזאת עלולה להכביד את עמדתנו כלפיהם בענין זה. גבור דרש, שנמלא בכל אופן ביתר דיוק את דרישת הרבנים שהיא דרישת הדין. המועצה תמכה בדעתו ומסרה לגבור ומוב (כהן) למצוא פתרון בשאלה זו; לקבוע סדור שימלא את הדין ושלא יצא לנו הפסד כל כך גדול בחלב".

ד. הדיון על החליבה בשבת מתרחב (מתרצ"ו — 1936)

בערך אותו הזמן, בכ"ז אדר תרצ"ו — 11.3.1936, התקיימה פגישה במשרד הרבנות הראשית בתל-אביב לפי הצעת 'הפועל המזרחי' והמוקדשת לחליבה בשבת. בפגישה זו השתתפו שני הרבנים הראשיים של תל-אביב, הרבנים עמיאל ועזריאל, וכן הרב כ.פ. טכורש, מזכיר, שני נציגים של הועד הפועל של 'הפועל'': קסטנבוים וברנשטיין, וכן נציגים של כל המשקים הדתיים, שהיו קיימים אז: שדה-יעקב, כפר פינס, כפר הרואה, כפר אברהם, כפר יעבץ, קבוץ רודגס, קבוצת שח"ל וקבוצת אברהם (בכפר פינס, שאח"כ הקימה את כפר עציון).⁴⁶

היו בעצם שתי סיבות עיקריות, שדחפו ליוזמת הפועל ל"לקיום פגישה זו:

(א) כפי שהסביר ברנשטיין בתחילת הפגישה: "אנו מתלבטים זה שנים בשאלת החליבה בשבת, שהיא שאלת-חיים בשביל כל אלה שנאספו כאן ושאלת ההתיישבות הדתית בכלל, והיא דורשת פתרון. התשובה הרגילה (גם של הרב קוק, כפי שראינו)⁴⁷ לחלוב ע"י ערבי אינה פתרון למעשה, מטעמים ישוביים ומשקיים, שצריכים להתברר". (ב) מאז שחברי קיבוץ רודגס נהגו לפי ההגדרה של הרב קירשבוים — שהרב אהרונסון מתל-אביב הסכים לו, כפי שראינו⁴⁸ — "התחילו לערער מצדדים שונים על היתר זה. וכאשר חברי רודגס שוב פנו לרב אהרונסון, ענה להם בכתב, כי לא יפסוק בענין זה על דעת יחיד" (!).

בויכוח בין נציגי המשקים הדתיים הועלו בעיקר הנקודות הבאות:

(1) השמוש בערבים, שיחלבו בשבת, הוא מסוכן מבחינה בטחונית, כי הכנסת ערבים למשקים לחליבת הפרות עלולה לסכן את כל המקום. וסיפר החבר בִּיְנוֹסוֹבְסְקִי (היום: הרב א, בינה) מכפר-הרואה: "רק בזמן האחרון עמדנו בפני סכנה של התנפלות, וכיצד אפשר להכניס ערבי למשק? אם התורה חסה על ממונם של ישראל, על נפשותיהם לא כל שכן" (!). והוסיף מיכאל חזוני מכפר-יעבץ⁴⁹ וסיפר על מקרים

(46) דו"ח מפורט של פגישה זו הופרסם בההד, תמוז תרצ"ו, עמ' י-יא. וכל המובאות על הפגישה — מדו"ח זה.

(47) ר' לעיל והערות 12, 32-34.

(48) ר' לעיל והערה 42; וכן ראה בהערה 46.

(49) זמן קצר לאחר-מכן נתמנה לראש המרכז החקלאי של הפועל המזרחי. בתור שכזה פעל רבות. במרץ רב ובמשך הרבה שנים למען כל הישובים של הפועל. בסוף חייו כיהן בממשלות ישראל כסגן שר החינוך וכשר הסעד.

שבהם ערבים נכנסו למשק, פגעו בבהמות, גנבו רכוש, ודכו עם אנשי המקום "עד שהיה צורך להביא משטרה. היו גם מקרים של נסיונות לאונס בצהרי-היום, כשהביאו (הערבים) זיפויף או תבן והגברים (חברי המושב) לא היו בבית, כי נמצאו בעבודה". ונשאלה השאלה בעת הדיון, אם "צריכים להכניס ערבים, שיימצאו בקביעות בכל נקודה" (למשל למקרה, שהפרדה ממליטה בשבת), האם יש חובה... ליישב ערבים בנקודותינו? וה נראה, כ"מצב שאין הציבור יכול לעמוד בו". וסיפר עוד-החבר פרידברג, שלאיכרי כפר-פינס היה "משפט עם הערבים על דבר שטח קרקע, שרצו לגזול מאתנו... והיתה לנו הצלחה שיכלנו להעיד, כי במשק כל הזמן אף פעם לא נכנס ערבי אלינו", כי אחרת "היו הם הזוכים בקרקע" (!). עכ"פ, הנימוק הבטחוני הזה מתאשר היטב בעובדה, שזמן קצר מאד אחרי הפגישה הנ"ל פרצו המאורעות החמורים בא"י בין ערבים ליהודים, שנמשכו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.⁵⁰

(2) "לפרות הערביות יש מחלות, והערבים המטפלים בהן יכולים להעביר את המחלות לרפתות שלנו וזה יחריב [ההדגשה במקור] את כל המשק". כמו שזה קרה "בקבוץ מעברות". וכל זאת גם לאור העובדה, שלמשקים החדשים בא"י "מביאים פרות גזעיות משובחות, והן רגישות ועדינות ולכן מרובה הסכנה של מחלות", כדברי גולדרייך מכפר-אברהם. ומסביד עמינח מאותו המושב: "כשהמשק נהרס ע"י מחלות, הרי זה מהרס (=הורס) גם את כל אלה המלוים הקשורים בזה ומביא את המתישבים לידי מצב של רעב ופיקוח נפש". ולבסוף יהיה ב"חורבן הקיום המשקי" לא "רק משום איבוד כספים אלא משום החרבת הישוב" (!). וכפי שניסח זאת הרב יצחק אונא:

"אם אי אפשר למצוא דרך היתר, אזי אי אפשר להחזיק משק כלל, או אולי רק משק פשוט, ומוכן מאלי, שזה יגרום לחורבן גדול".⁵¹

מלבד נימוקים בטחוניים וכלכליים הועלו גם נימוקים לאומיים, חברתיים ודתיים: (3) "שאלה זו אינה פרטית, צדדית, מקרית אלא שאלת האפשרות של ארץ ישראל דתית [הדגשה במקור]: אם אפשר שיתקיימו (בכלל) ישובים דתיים חקלאיים". או כפי שנקודה זו נוסחה ע"י הרב אונא הנ"ל: "כי החופשים יאמרו, שבנין הארץ אינו אפשרי אם יתנהגו על פי מצות התורה".⁵²

(50) ר' אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, תשכ"ט — 1969, עמ' 293; וכן ר' הישוב בימי הבית הלאומי בעריכת בנימין אליאב, תשל"ו — 1976, עמ' 362; וכן ר' ההיסטוריה של א"י, כרך תשיעי, 1982, המנטר והבית הלאומי, עמ' 44-45; וכן ר' אטלס כרטא לתולדות א"י מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה בעריכת י. ואלך, ירושלים, 1972, עמ' 56-57. וכן השווה בהמשך את דברי הרב וכטפוגל מירושלים (והערה 56); וכן השווה את דברי הזכרון של א. אלרואי על גדליה אונא בקבוץ הנ"ל לזכרו (הערה 29), עמ' 39: "ימי המאורעות הצדיקו את השקפתו" (של גדליה א. שעדיף לוותר על ענף החליבה מאשר להשתמש בגוי של שבת); וכן השווה את שאלתו-דעתו של חיים ז"ק ב'ההר', אלול תרצ"ו, עמ' יא: "כאן (=בעניין החליבה בשבת) היא השאלה: לעשות או לחדול — או לחלוב את הבהמה בשבת לא ע"י נכרי או להסתלק לגמרי מלעסוק במשק". וכן השווה את דברי ק. כהנא בספרו על החזון איש, 'האיש וחזונו', תל-אביב תשכ"ד, עמ' נו: "הומנים היו זמני המאורעות. (לכן) התקשו או עד מאד להכניס גוי למשק יהודי" (!). וראה להלן, פרק ה' והערה 84. וכן השווה כ"ץ א. שם, הערה 1 (ור' שלעיל, הערה 15).

(51) אונא יצחק, שואלין ודורשיין, תל-אביב תשכ"ד, עמ' יט.

(52) שם, שם.

(4) בהרבה איזורים בא"י לא הוכנסו ערבים לאף אחד מהמשקים של יהודים, ואם משק דתי אחד באיזור מסויים יהיה כ"פודצי גרד בהכנסת ערבים למשק בשבתות (לחליבת הפרות), יתירו הפרדסנים לעצמם להעסיק ערבים בעבודה בימות החול (הדגשה במקור), כי "הם לא יבחינו בין טעמים דתיים לטעמים אחרים".

(5) נוצר "מצב בלתי אפשרי" של "אי-בהירות" ו"ערבוביה", כי החקלאים הדתיים נהגו בארבעה אופנים שונים: א) היו כאלה שרצו להמשיך ולהשתמש בערבים; ואם ילדי המשקים הדתיים "יראו שמשתמשים בערבים" במשקים שלהם, ואילו ב"ישובים אחרים הם רואים ששם חולבים (החברים) בעצמם בשבת", קיימת הסכנה, ש"זה ישפיע על כל מהלך השקפתם הדתית" (שעלולה להתערער), כי "הם לא יבינו את הדבר". ב) אחרים חלבו על אוכל. ג) בני קבוצה שלישית חלבו על הריצפה "לאיבוד"; מנהג זה גרם להפסד ניכר מאד. ד) ושוב טענו אחרים, "שצריך להסתלק לגמרי מענף הרפת". היו גם רבנים שיעצו עצה כזו, אבל: "מוכן שלא יכולה להתקבל התשובה שלא להחזיק פרות". זאת ועוד. אימתן תשובות ברורות על 'שאלות משקיות' כבר גרם בעבר, שדברים אסורים "נעשו כהיתר", עד שלבסוף — כמה מחברי הפועל המזרחי — התרחקו משורותינו ומהחיים הדתיים בכלל" (!).

בסוף הפגישה סוכמו הנקודות הבאות:

א) "פתרון השאלה צריך להיות באופן כללי ולא חלקי, לכל משק לחדר" (עמינוח).

ב) "לפני קבלת ההחלטה יתיעצו הרבנים עם מומחים בענין זה, כדי שהסודור יהא מתאים להוצאה לפועל למעשה" (גדליה אונא).

לבסוף הודיע הרב טכורש "בשם הרבנים הראשיים" של תל-אביב, "ששמעו בהקשבה את כל הדברים וידונו על הדברים בעיין ויתנו את תשובתם" (!).

במשך לפחות חצי שנה לאחר פגישה זאת לא נתקבלה כל תשובה מהרבנים הראשיים של תל-אביב, וכמו שכתב הרב אונא, רבה של העיר הגרמנית מנהיים, שעלה בינתיים לא"י והתיישב בירושלים: ⁵³ "ולפני איזה חדשים היתה אסיפה בתל-אביב ובאיי-כח (=נציגי) הקבוצים של הפועל המזרחי הציעו דבריהם לפני הרבנים והם הבטיחו להם שיתעסקו בדבר, אבל אין קול ואין עונה ואין קשב" (!). ⁵⁴

מצד שני, שלוש רבנים ידועים פרסמו זמן לא רב לאחר הפגישה הנ"ל את תשובותיהם — חוות-דעתם בקשר לחליבה בשבת, כששניים מהם — האחרונים — מתייחסים בפירוש לפגישה הזו, שדוות עליה ב'ההד'. הראשון הוא הרב וכתפוגל, אחד הרבנים של מאה שערים, ראש ישיבה שם ואחד הרבנים החשובים בא"י דאז. הוא מפרסם את תשובתו ב'ההד', ⁵⁵ לאחר שנשאלתי בימי הפרעות והזעם הנורא השורר רח"ל בארץ-ישראל... היות ובימים האלה (של המאורעות) ⁵⁶ אי אפשר להשיג במציאות שום נכרי שיחלוב בהמות בשבת, והענף החלבני בא"י... נתן פרנסה למאות משפחות; ולכן — אי מתן ההיתר לחליבה בשבת יגרום (א) הפסדים

53) עלה לא"י באלול תרצ"ה (ספטמבר 1935) לפי 'למען האחרות והיחיד' הנ"ל (הערה 32), עמ' 20.

54) ר' הערה 51.

55) ההד, אלול תרצ"ו, עמ' יד-טו.

56) וראה לעיל, הערה 50.

כלכליים חמורים, (ב) וכן "צער בעלי חיים"; (ג) וכן עלול להיפגע קשות "ישוב ארץ ישראל" — "האם מותר מפני כל הנ"ל להתיר שיהודי יחלוב בשבת...?"

בנסיגנו להתיר פעולה זו קובע הרב וכטפוגל קודם כל, (א) שלפני דעתם של כמה מחשובים הראשונים (הרב האי גאון, תוספות ריד וחיידושי הרשב"א), ש"החולב (בשבת) אינו אסור (מדאורייתא) אלא מדרבנן" (1). לאחר-מכן הוא מסביר: (ב) שבגלל צער בעלי חיים "מתירים לאמר לגוי (בשבת) שיעשה מלאכה דאורייתא" (שאסורה היא לפי התורה), כי צער בעלי חיים קיים "בכל רגע ורגע". (ג) על אף שהוא מנסה למצוא עצה להתיר לחלוב לתוך אוכל, מסיק היא לבסוף, ש"אי אפשר להתיר באופן כזה, כי דעתם של הר"ן והרמב"ן, המתירים, הם "יחידים", ושיטתם עומדת "נגד רבים, האוסדים (בעל הלכות גדולות, הרי"ף, בעלי התוספות, הרא"ש, הטור והשולחן ערוך) — ושכן אי-אפשר להתיר באופן כזה" (1). (ד) הוא מוצא 3 הסברים ולפי כל השיטות, כדי להתיר לחלוב ע"י ישראל בשבת (באופן כזה) שהחלב ילך "לאיבוד" (כשהוא חולב על הקרקע). עכ"פ: (1) משום "צער בעלי חיים"; (2) משום "הפסד ממון"; (3) משום "ישוב ארץ ישראל" — "יכולים להתיר אסור דרבנן". אולם הוא מוסיף: מכיוון שהחליבה "על הארץ" גורמת ל"הפסד ממון מרובה וכל הענף של החלבנים בא"י ייהרס ח"ו, לכן צריכים למצוא עצה כל זמן, שאי-אפשר להשיג שום נכרי לחלוב בשבת, שיחלוב יהודי לכלי בשבת בהיתר" (1). לאחר דיון מפורט הוא מסכם: "מירושלמי הנ"ל (בפי"ט של מס' שבת) יכולים להתיר בשעת סכנה, כמו המצב הנורא השורר כעת בא"י, לחלוב בשבת ע"י שניים; ואעפ"י שאסור דרבנן (= של החכמים) הוא רק "משום (1) צער בעלי חיים, (2) והפסד ממון רב ו-(משום) (3) חורבן ישוב א"י ח"ו משום כל הטעמים הנ"ל, רצוני להתיר זאת רק להוראת שעה בתנאי, שישכים לזה כהדר"ג⁵⁷ שליט"א".

(2) באלול תרצ"ו כותב הרב אונא הנ"ל מכתב-חוזר ד' חריף — ועל כך הוא מבקש בסוף מכתבו את סליחת קוראיו — ששלח למספר קטן של "תלמידי חכמים מצוינים" יחד עם "תשובה" הלכתית, הכוללת את הדיון המפורט בענין "דין חליבה בשבת"⁵⁸.

עיקר דבריו: (א) שתיקתם של הרבנים בנידון מסוכנת מאד, כי על ידי כך יאבד הדור הצעיר את כל האמונה ברבנים, "כי יאמרו, שהרבנים אינם דואגים לצרותיהם וע"י זה גם בדברים אחרים יעשו (את) הכל על דעת עצמם ולא יפנו אל הרבנים"; ושעל כן חשב (הרב אונא עצמו) — ובחינת "במקום שאין אנשים, השתדל להיות איש" — "לעורר (את) לב תלמידי חכמים מצוינים לגשת אל הדבר" (1). (ב) הוא מבקש מהרבנים, "שתעשו אחת משתים: או שתבקשו דרך היתר, שיוכלו להשתמש בו החלוצים התרדים, או שתכריזו בפומבי שהדבר אסור בהחלט; וממילא מן ההכרח לעזוב את בנין הארץ לחופשיים" (1), שהתורה היא להם דבר נושן, שאיננו מתאים לזמן החדש. ואולם זאת לדעת, שאם הרבנים יסיפו להתייאש מן הדבר ושלא לנטות לאחד מן הצדדים, אזי בכל זה הקולר תלוי בצוארם, והם אתראים לכל ההפסד שיתהווה מזה ליהדות המסורתית בכלל" (1).

(57) = כבוד הדרת גאון; לא ברור למי החכוון הרב וכטפוגל.
(58) שואלין ודורשין של הרב י. אונא, עמ' כ-כב.

ג) בהסבריו ההלכתיים מסביר הרב אונא מדוע "בימינו אלה עמדה שאלה זאת לפנינו בכל תוקפה, כי (1) במושבות החדשות שנתיסדו בא"י אין להם נכרים לחלוב בשבת; (2) ואפילו במקום שיש להם — בשעת החרום כי השתא (= כמו עכשו), אי-אפשר להניח לערבי לבוא למשק מפני הסכנה. (3) ושלא לחלוב כלל בשבת אי אפשר, מפני שהפרות מתקלקלות ויש בזה גם כן צער בעלי חיים גדול, שהוא אסור מדאורייתא. (4) ולא רציתי להזכיר (את) (ה)היתר ד'חולב לאיבוד', שנהגו בו איזה יחידי, מפני שהוא הפסד עצום למי שיש לו הרבה פרות. (5) גם לא ביררתי דין חולב לתוך האוכלין מפני שפקקו בו הרבה".

ומסקנתו תוך שהוא מסתמך על הרשב"א, ועל בעל הפלאה — וזאת "בשעת דחק גדול" (של המאורעות) — הסבורים שהחליבה בשבת לא נאסרה מן התורה אלא ע"י החכמים, קובע הרב אונא, ש"יש טעם גדול להתיר" בעיקר בגלל שתי סיבות: (1) "משום צער בעלי חיים"; (2) "משום מצות ישוב ארץ-ישראל, שאי-אפשר להתזיק משק בלי פרות חולבות"(!).

על המכתב-חוזר הנ"ל של הרב אונא הגיבו לפחות שני רבנים ידועים בא"י, ושניהם לא קיבלו את דבריו. הראשון היה הרב ראובן כ"ץ, הרב הראשי של פתח-תקוה.⁵⁹ הלה הזכיר את שני ההיתרים של רבני א"י בענין החליבה בשבת: (א) "היתרו לחלוב על הקרקע, כדי להציל את הפרות או (ב) על מאכל, שיספוג (את) החלב כפי הדין, אעפ"י שיש חולקים בזה, אבל לכל הפחות דעת הרבה פוסקים, שעל מאכל אפשר להתיר בשעת הדחק, אבל לחלוב בשבת בלא מאכל — דעת כל הפוסקים, שיש בזה איסור דאורייתא וחיוב סקילה" [הדגשה במקור]. בסוף דבריו מצייע הרב כ"ץ את הפתרון, שהוא גם היום המקובל והטוב ביותר: "אולם... אפשר (ש)השאלה (ה)זו תיפתר בטוב, לתקן חליבה (בשבת) במכונה חשמלית עם שעון אוטומטי, שבכל 5 רגעים נפסק החשמל באופן אוטומטי(!)... והכל על מקומו יבא בשלום".

הרב השני, שהגיב על המכתב-חוזר של הרב אונא, היה הרב הראשי של חיפה דאו הרב יהושע קניאל. גם הוא התנגד להצעתו של הרב אונא, כי "גדולי הפוסקים סובדים שהוא (=החליבה בשבת) בגדר מלאכה דאורייתא, וביחוד אחרי שכבר הורה... רבנו, הגרא"י הכהן קוק וצוק"ל, שלא לסמוך על ההיתרים הידועים".

(3) בכסלו תרצ"ז מפרסם 'ההד"ר' את מאמרו של הרב שמעון רוזובסקי-מהעיר איישישוק שבליטא — שהיה ממיסדי 'המזרחי' בליטא.⁶¹ רב זה מגיב בכך במישורין על הדו"ח ב'הד"ר' הנ"ל על הפגישה בין רבני ת"א לבין הנציגים של משקי 'הפועלי' המזרחי'. בתחילת מאמרו הוא כותב, ש"עלינו לעיין ולמצוא איזה היתר גם בדבר הזה" — אעפ"י ש"מ... השולחן ערוך משמע, דאין תקנה להתיר (חליבה בשבת) ע"י ישראל — כי ענין זה (1) "נוגע לרבים", (2) "ויש בזה משום ישוב ארץ-ישראל"; (3) "וגם הפסד (כספי) רב". ולבסוף, לאחר דיון הלכתי ארוך, מסיק הרב רוזובסקי את

61) אנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק חמישי, עמ' 596-597.

59) הרב ר. כ"ץ ענה לרב אונא בכ"ה תשרי תרצ"ז (11.10.1936).

60) ההד"ר, כסלו תרצ"ז, עמ' ט.

המסקנה הבאה: "ומכל הנ"ל נראה לי, דיש לסמוך על המתירים בארץ-ישראל לחלוב הפרות לתוך אוכלין בשבת והמקיל לא הפסיד".

על אף הפסקים הנ"ל, שהתירו את החליבה בשבת ע"י יהודים, המשיכה בעיה זו "להטריד ביותר"⁶² את אנשי טירת-צבי בשנתם הראשונה, לאחר שהקימו את קיבוץ, הקיבוץ הדתי הראשון, בתרצ"ז (1937). שאלה זו היתה "כאובה ומכאיבה"⁶³ "העיקה על" החברים⁶⁴ ונחשבה כ"אבן המחלוקת והספקות".⁶⁵ הבעיה נוסחה היטב ובפשטות במאמר ביומן, רבד',⁶⁶ "מה יעשו (חברי טירת צבי) עם פרות בשבת? מפרה אחת אפשר לחלוב לתוך הסיר עם הדיסה, או להשתמש בו רק למחרת. אולם (במשק שיש בו הרבה פרות) הכרחי לחלוב מאות ליטרים חלב ולהפריד את השמנת ולקרר". עכ"פ, חברי טירת צבי למדו "הלכות חליבה בשבת" והגיעו ל"מסקנה", ש"נחוצה אישיות רבת-תורה, שתדריך לחוף מבטחים; וברור היה להם, ש"טירת צבי לא תקבל פתרון של הערמה".⁶⁷ בגלל השאלות הרבות בקשר לבעיה הנידונה חשבו חברי טירת צבי "לדחות את הבעיה ואולי היא לא תתעורר בכלל"; ולכן קיבלו את התוכנית של מדריכיהם החקלאיים, "שנטפח ערד מקומי"⁶⁸ של פרות. שאלת החליבה בשבת נידונה גם בישיבה של 'הועד לבירור שאלות דתיות' של הקיבוץ הדתי, שהתקיימה בטיירת צבי בתחילת אייר תרצ"ח (מאי 1938) ושהשתתפו בה הרב א.ש. רוזנטל, הרב של קיבוץ רודגס,⁶⁹ האחים גדליה ומשה אונא ויוסף לוטבק, וכך סוכם ב'ההד' הדיון על שאלה זו:⁷⁰ "הבאנו לדיון גם את שאלת החליבה וקבענו בתור הצעות לפתרונות אפשריים [הדגשה במקור], שעליה יש עוד להרחיב את הדיבור מבחינה משקית, מעשית וכו'".

1. חליבה ע"י עכו"ם (= גויים).

2. חליבה ע"ג הקדקע.

3. חליבה ע"ג מאכלים (אבל שיהיה זה לשם מאכל ממש ולא הערמה בעלמא).

לפי הצעתו של א.ש. רוזנטל (יש) לחלב על לפן, לשם עשיית לפן, בתנאי שגדולי הרבנים יסכימו להצעה זו.

4. חליבה מכנית. (א) ע"י מכונת חליבה העובדת באופן אוטומטי. (ב) ע"י שפופרת, הצעת לוטבק, באופן ב' יש עוד לברר אם מותר להכניס את הקתטר בשבת.

(62) במאמר "טירת צבי בראשית לבטיה" של א.ב. ב'ההד', כסלו תרצ"ח, עמ' ט.

(63) במאמרו של ב. ינאי ב'הצופה' מכ"ו אדר א' תרצ"ח (27.2.1938) על "רשמי ביקור בטיירת צבי".

(64) עלונים, מס' לג, אב-אלול תשי"ז (1947), עמ' 27, במאמרו של א. מלר: "עשר שנים למשק טירת צבי".

(65) במאמרו הנ"ל של א. אלרואי ב'קבץ לזכרו של גדליה אונא ז"ל' (הערה 50), עמ' 38. שאלה זו — של החליבה בשבת — היתה גם בין השאלות הראשונות ש"עלו על הפרק" לאחר שנוסד הקיבוץ הדתי השני, שדה-אליהו, שכנו של טירת צבי, בתרצ"ט (1939) (ר' 'שרה אליהו' — 40 שנה, עמ' 8).

(66) ש. ליפסקי כתב ב'רבד' בה' מרחשון תרצ"ח (10.10.1938) מאמר ושמו: "בטיירת צבי". כל המאמר הזה הודפס מחדש ב'ההד', מרחשון תרצ"ח, עמ' ח-ט.

(67) ר' הערה 63.

(68) ר' הערה 64.

(69) וראה באנציקלופדיה של הציונות הדתית, חלק חמישי, עמ' 615-616.

(70) הדו"ח של ישיבה זו התפרסם ב'ההד', תמוז תרצ"ח, עמ' יא.

סוכס: הועדה דוחה כל חליבה שהיא ישר לתוך הכלי או ע"ג קצת אוכל" (1).
בינתיים ממשיכים כמה רבנים, בעלי גישה דתית-לאומית, לפרסם היתרים לחליבה

בשבת:

(4) כשנה לאחר-מכן, בתרצ"ט (1939), יצא לאור בירושלים ספר בשם 'אוהל משה' מהרב שמואל א. דרצינסקי,⁷¹ שניהן כרב בוולוז'ין בליטא והיה מנאמני ה'מזרחי'. לאחר שעלה ארצה בתרצ"ד, כיהן כשלש שנים כרב ביבנאל ואחר כך התיישב בירושלים.⁷² בספר הלכתי זה מופיע דיון נרחב על החליבה בשבת, ומסקנת מחברו היא, "שאפשר לחלוב בשבת בהיתר, אבל בשלשה תנאים: א) "על ידי שיהיו הפרות מכורות לנכרי" [הדגשה במקור];

ב) "ויחלוב לא לשתייה אלא להניח ש(החלב) יועמד וייעשה מזה אוכל" [הדגשה במקור];

ג) "אך כל זה בארצנו שאי אפשר לחלוב על ידי נכרי, אבל בחו"ל שחולבין ע"י נכרי עדיף".

בג' תשרי תש"ג (14.9.1942) כותב הרב רוזנטל הנ"ל למזכירות הקיבוץ הדתי, "כי הדברים הגיעו עכשיו לדעתי לפתרון של ממש בשאלה קשה זו" (של החליבה בשבת). הצעת-פתרון זו הובאה על-ידי הרב רוזנטל קודם "לפני בית הדין של הרבנות הראשית לא"י" יחד עם הסבר הלכתי מפורט מאד, שבו הסביר הרב רוזנטל גם את הסיבות לצורך הדחוף להתיר את החליבה בשבת:⁷⁰

א) הזמן הוא "שעת דחק.... במצב שאי אפשר לומר לעכו"ם שיחלוב מחמת הסכנה הכרוכה בדבר".

ב) "הפסד עצום ומצות ישוב ארץ-ישראל", כאשר "בארצנו משמש ענף הרפתנות מקור פרנסה לאלפי משפחות"; ו"אם נאמר להם לשפוך החלב שנחלב בשבת, הרי דבר זה אינו אומר אלא לסגור את הרפת ולהסתלק לגמרי ממקצוע זה".

ג) קיימת גם אפשרות עוד יותר חמורה: "ואם לא נתקן עצה בשביל אחינו בני ישראל היושבים במושבות ויש להם רפתות גדולות של חמש עשרה או עשרים פרות, שאין להם שום עצה אחרת כלל, אזי יעשו מדעתם ויחלבו סתם (!) ויעברו על איסור חמור שלפי דעת רוב הפוסקים הוא דאורייתא (=מהתורה), ואני יודע שהרבה ישובים, גם מאלה ששלמים הם בדעותיהם ובאמונתם ומחזיקים בדברי תורתנו הקדושה, מכל מקום בפרט זה אינם אוזרים כח ועצמה לעמוד בניסיון ונכשלים באיסור גדול זה, וגם במחני (=ברודגס, כנראה) רק בקושי גדול הצלחתי להוכיחם על כך". וגם בסוף הסקירה ההלכתית בולטת אותה הנימה:⁷⁴ "ואם לא נתקן המצב באיזה אופן שהוא ע"י עמדה תקיפה וברורה או להתיר או לאסור, יש לחוש לקלקול... ולפירצה איומה... ויתירו לעצמם.... כי... 'אדם בהול על ממונו'..."

(71) תודתי נתונה לבנו של הרב ד. ד"ר יונה בן ששון, על שסיפר לי על ספר זה ועל שנתן לי צילום מהדיון בספר על הבעיה הנידונה.

(72) ראה באנציקלופדיה הדתית, חלק ראשון, עמ' 668-670.

(73) בעמודים 30-32 (!) של סקירתו ההלכתית.

(74) שם, עמ' 33.

הצעתו של הרב רוזנטל, שלה "החליט הרב צ.פ. פרנק, ראב"ד בירושלים, להסכים... היא: לחלוב בשבת על צבע צמחוני (צבע אורגני לגבינה)⁷⁵ ולהבטיח בצורה זו את השימוש הזה לשם תוצרת".*

יחד עם זה מפרט הרב של רודגס (לשעבר) "את פרטי פסק הדין, שעליהם יש לשמור בקפדנות:

(א) בשעת הדחק, כשאין לחלוב ע"י אינו יהודי... יש מה לסמוך על דעת המתירים לחלוב בשבת לתוך האוכלין. הצורה הנאותה והכשרה ביותר של חליבה לתוך האוכל היא חליבה על הצבע האורגני לגבינה באופן שהחלב ייפך חום ממש וייפסל למכירה בשוק כחלב שחיה.

(ב) את הצבע יש להכניס לכלי לפני החליבה.

(ג) אין מקום כלל להתיר את החליבה לתוך דלי ריק, אפילו אם הכוונה המפורשת של החלוב לחלוב לשם תוצרת בלבד, כל עוד שאין החליבה עצמה בצורה כזו המכריחה להשתמש בחלב לשם תוצרת. הדין הזה כוחו יפה גם בעדר הצאן [ההדגשה במקור].

(ד) העובר על ההוראות האלה, ויסתפק בכוונת החלוב להשתמש בחלב לשם תוצרת, חוששני לו מאסור שבת דאורייתא, שהיא איסור סקילה; והחלב אסור לו (בקבוץ לקבוץ כולו) לעולם בין בשתיה בין באכילה (לכשיעשו מן החלב גבינה) ובין למכירה(!) [התוספות בסוגריים הן של הרב !].

ונראה שפסק דין זה של הרב רוזנטל, שהרב פרנק הסכים לו, אמנם התקבל בקיבוצים של הקיבוץ הדתי.⁷⁶

(6) כארבע שנים לאחר מכן הוציא מוסד הרב קוק קונטרס "לביורוד שאלת חליבה בשבת" מאחד הרבנים בתל-אביב. לאחר דיון הלכתי מפורט מאד הציע המחבר

* כאשר להסכמת הגרצ"פ פרנק זצ"ל לחליבה ע"ג צבע, כדאי להביא בזה על דעתו בנידון כפי שהובא בשמו בס' "קבוץ על ידי" (כרך ג' ח"א, עמ' 2) ווהועתק משם בהערות הררי בשדה בסוף ס' "הר צבי" ח' או"ח א', עמ' רלט, וז"ל בין השאר:

— — — דעתו דעת תורה, שאין להשתמש בחליבה ע"ג אוכל, ואומר שיש לבטוח בהקב"ה ולחלוב ע"ג קרקע, במקום שא"א ע"י נכרי.

כאמור מי שמחקשה לקיים את הדין כהלכתו וכמאמרו (ולא יציית לחלוב ע"ג קרקע) יורו לו — למעט באיסור — ולחלוב ע"ג צבע, באופן שלא יהא אפשר להשתמש בחלב לאכילה, כ"א לעשות מהם אח"כ גבינות לאכילה.

ובפירוש הרגיש מרן הרב הגאב"ד שליט"א הנ"ל שאין לכנות זה בשם "היתר", אלא הדברים אמורים כנגד יצה"ר "למעט באיסור" שלא להכשל באיסור חמור וגמור של חילול שבת נורא, והעצה של הצבע היא כעין "מוטב שיאכלו בשר תמותות שחיטות ואל יאכלו בשר תמותות נבילות".

העורך

(75) במכתב מהרב רוזנטל לאהרון נחלון (היום חבר שדה-אליהו) מכ"ח אדר תרצ"ט (20.3.1939) הוצע פתרון קצת שונה: "הטוב ביותר הוא לחלוב על אבקת פודינג (קורנפלובר) ולבשל אח"כ פודינג מזה".

(76) בשיחה עם כותב שורות אלה סיפרו לי כמה מווחיטי 'משואות יצחק' ו'עין צורים', שבמשקיה נהגו בשבת לחלוב על צבע לפני שהחלו להשתמש במכונת החליבה.

"להתיר (את) החליבה בשבת בארץ ישראל ע"י ישראל" בעיקר משום "צער בעלי חיים, שהוא הבסיס והיסוד העיקרי שעליו נבנה כל הבנין הזה": גם מחבר זה מתנה את היתרו בארבעה תנאים, שונים כמובן מאלו הנ"ל של הרב ר. 78: "א) החלב של חליבת שבת ישמש רק לגבינות ושיחליבו לתוך כלים המיוחדים לכך... (ב) למעט חליבה אחת, אם אפשר, בשבת מבשאר ימות השבוע... (ג) שהחולב בשבת יפרש בשעת החליבה שחולב הוא לגבינות. (ד) לאחר (את) החליבה בשבת בשעה קלה מבשאר ימות השבוע, כדי שתתחיל החליבה, לאחר שכבר הבהמה מתחילה להצטער".

(7) בדיוק עשרים שנה אחר-כך, בתשכ"ו, יצא לאור 'עמוד הימני', ספרו ההלכתי החשוב של הרב ש. ישראלי, שהחל לכהן באותו הזמן כחבר ב"ד הגדול בירושלים, לאחר שבמשך כ"ח שנים כיהן כרבו של 'כפר הרואה'. וכך מספר הרב ישראלי על עיסוקו בתור רב המושב הזה (שהיה המושב הראשון של 'הפועל המזרחי' שבחר לו רב!): "מהיום הראשון (לאחר שנתמנה לרב) הוצפתי בשאלות חקלאיות: איך לסדר חליבה בשבת... 79". בעיה זו היתה אז, כנראה, הבערת ביותר גם לחברי כפר הרואה! בספרו הנ"ל דן הרב ישראלי בהרחבה על "חליבה לאוכלין בשבת". 80 מסקנתו העיקרית היא, שיש להתיר לחלוב בשבת על אוכל "גם לדעת (הרבנים) האוסרים (לחלוב) בשבת, בזמן הזה שאין רגילות (מצד החולבים) לחלוב על אוכלין. לכו"ע (= לכולי עלמא = כל הרבנים — פוסקים סבורים שאין בה (= בחליבה בשבת) אלא איסור דרבנן (ולא איסור מהתורה) מצד (= בגלל) 'שינוי' כלאחר יד'. וממילא הוי פלוגתא בדרבנן, שיש למיזל לקולא" 81 (= והמסקנה היא, שזהו מחלוקת בדברי חכמים, שיש להקל בו). והנימוקים העיקריים להיתר זה הם: (א) צער בעלי חיים רב) הפסד כלכלי גדול. 82 ואמנם נהגו במשקים דתיים, וגם בכפר הרואה, 83 במשך שנים רבות לחלוב בשבת על לחם, כפי שהעיד לא מזמן אחד מחברי המושב הזה, השלישי ממושבי הפוהמז': "אני זוכר עוד איך בילדותי, כשלא היתה חליבה אוטומטית, חלבנו בשבתות על גבי לחם ואת החלב נאלצנו לשלוח לחדרה בחצי מחיר, כדי לעשות ממנו גבינה" (!).

ו. בעיית החליבה בשבת — ופתרונה — בקיבוץ חפץ חיים ובהכשרותיו

בתרצ"ד (1934) החלו שתי קבוצות של חלוצים, חברי 'פועלי אגו"', להכשיר את עצמם — בגדרה ובכפר-סבא — לייסד קיבוץ קבוע, שאמנם נוסד בתש"ד (1944) בשם 'חפץ חיים' על יד גדרה. וכך מספר הרב קלמן כהנא. ממיסדי קיבוץ זה ומחבריו עד לפני כמה שנים 84:

(77) בעמ' 54 של אותו קונטרס וכן בהערה שם.

(78) שם, עמ' 54.

(79) הצופה, י"ח ניסן תשמ"ג (1.4.1983), עמ' 4.

(80) הרב ש. ישראלי, עמוד הימני, ח"א, תשכ"ו, סימן כ"ד, עמ' רמה-רנב.

(81) שם, עמ' רנב.

(82) שם, עמ' רנא-רנב.

(83) בהצופה הנ"ל (הע' 79), עמ' 9.

(84) כהנא קלמן, האיש וחוונו (על 'החזון איש'), תל-אביב, תשכ"ד מהדורה שנייה, עמ' נו-נו. וכן ראה שם, עמ' ע-עא, שבהם יש כמה הערות הלכתיות של 'החזון איש' ושל הרב איסר זלמן מלצר על בעיות החליבה בשבת.

"השאלה הבווערת ביותר היתה שאלת החליבה בשבת(!). שלש דרכים היו: (1) אפשר היה לסמוך על המקילים, ולחלוב על אוכלים, אך חליבה על אוכלים, מלבד שמפוקפקת היתה מצד הדין, גם לא היתה מעשית... והיו שתי דרכים אחרות: (2) חליבה ע"י גוי, או (3) חליבה לאיבוד (על הקרקע). שתי הדרכים היו קשות. הזמנים היו זמני המאורעות (תרצ"ו-תרצ"ט). התקשו אז עד מאד להכניס גוי למשק יהודי. אך אפשרות כזו היתה קיימת בכפר סבא ובה השתמשנו אז, וקיבלנו עידוד להמשיך בדרכנו זו ע"י מרן (החזון איש) זצ"ל.

(אולם) בגדרה היה הדבר בלתי אפשרי, הקיבוץ עצמו שכן אז מול כפר ערבי בעמדה קידמית. מסוכן היה להכניס לתוכו ערבי, אשר יתחקה על דרכי ההגנה, כי הקיבוץ עמד שנים תחת מטד אש בלילות. ועל כן לא מצאו דרך אחרת מאשר חליבה לאיבוד. אמנם דרך זו היה כרוך בה הפסד כלכלי רב, במיוחד בזמנים ההם, אשר הפרנסה בהם היתה קשה והמאבק ללחם יום יום היה ממש כקריעת ים סוף, אך חברינו עמדו אז גם בנסיון זה".

לבסוף נמצא הפתרון של בעיית החליבה בשבת על-ידי השימוש במכונת חליבה. טבעי הוא ש'חפץ חיים' היה הקיבוץ הדתי הראשון, שהודרו להשתמש במכונה זו, כדי שלא יפסידו עוד את החלק השביעי של תוצרת החלב של משקם בגלל שחלבו בשבת לאיבוד. גם המשקים הדתיים אחרים — של 'הפועל המזרחי' — הפסידו, כי חלבו בשבת או על אוכל (אורז או לחם) או על צבע, כפי שראינו, כדי שתיעשה גבינה מתלב זה, אבל מובן שהפסדם היה הרבה יותר קטן. בקשר לשימוש במכונת החליבה בשבת יש לציין את פעילותו הנמרצת והבלתי פוסקת של יוסף בכרך הי"ד,⁸⁵ חבר 'חפץ חיים', ש'התאמץ למצוא פתרון לשאלת החליבה בשבת על-ידי התאמת מכונת החליבה החשמלית לדרישות ההלכה".⁸⁶ בפתרון זה של הבעיה עזר 'החזון איש' רבות לחברי 'חפץ חיים': "הוא נכנס לתוך כל סבך הבעיות הטכניות של מכונה זו, ועל פי פסקיו והוראותיו הורכבו אז האביזרים השונים למכונת החליבה, אשר איפשרו לנו את החליבה בה בשבת"; וכל זה גם-כן, "כדי להוכיח קבל עם, כי שקר בפי אלה, אשר אינם מוצאים דרך להתאים (את) החיים (המודרניים) לדרישות התורה".⁸⁷

לאחר זמן לא רב, בעשור הראשון לקיום מדינתנו העצמאית, התקבל פתרון זה — של מכונת החליבה — ביתר המשקים הדתיים. על בעיה זו נתן גם הרב ש. ישראלי את דעתו, ופסק ברורות ולאחד דיון הלכתי ממצה ומפורט, שמותר לחלוב בשבת במכונה, כשהנימוקים העיקריים הם — טוב — "צער בעלי חיים ופסידא (=הפסד גדול)".⁸⁸

(85) "נפל - במלחמת השחרור — במצור על ירושלים על משמרתו", שם, עמ' נו.

(86) שם, שם. וכן השווה עמוד הימיני (ר' הערה 80), עמ' רנב. וכן ר' את מאמרו של עינת אליעזר, מיתקן חרש לחליבה בשבת" ב'תורה ומצוות' של"א, כרך א', עמ' 12-14.

(87) האיש וחזונו, עמ' נו.

(88) חוות דעתו זו של הרב ישראלי נתפרסמה בהתחלה בקובץ ז-ח של 'התורה והמדינה', שהרב ישראלי שימש לו גם כעורכו, חשט"ו-תשי"ז, עמ' רפג-רצו. לאחר-מכן פורסמה ב'עמוד הימיני', ה"ל, עמ' רנב-רסג.

החל מהעליה הרביעית — מתרפ"ד (1924) — התחילו יהודים דתיים בא"י לייסד מושבים חקלאיים. פעילות זו היתה אחד הביטויים המובהקים של בעלי הגישה הציונית-דתית, שרצו להשתתף ב"קונסנסוס הציוני" ולקחת "חלק פעיל בבנין היישוב" החדש והמודרני, וזאת בניגוד לגישתם של בני היישוב הישן-החרדי.⁸⁹ מצד שני, רצו-כיהודים דתיים-להוכיח, שניתן להפעיל משק מודרני תוך כדי שמירת כל המצוות, גם אלו של השבת.

זמן קצר לאחר הקמת המושבים הדתיים הראשונים בתרפ"ד (4-1923) — כפר חטיס וכפר גדעון — התעוררה בעיית החליבה בשבת כתוצאה מהניגוד בין הדרישות של הפעלת משק מודרני לבין דעתם ההלכתית של כמעט כל הפוסקים החשובים בא"י ובגולה דאז. הבעיה היתה שהחליבה בשבת על-ידי יהודי נאסרה על ידי רוב הפוסקים, החל מ'הראשונים' בימי הביניים ועד אחרוני 'האחרונים' כמלאכה האסורה התורה.⁹⁰ הסיבה היחידה להתיר את החליבה בשבת היתה 'צער בעלי חיים', אך לא הפסד כלכלי רב; ולכן התיירה רק על ידי לא יהודי או, בדיעבד, על ידי יהודי, כשהוא חולב על הקרקע, לאיבוד. שיטה מחמירה זו אומצה במלואה גם ע"י הרב הראשי של א"י דאז, הרב א.י. קוק, וממלא מקומו, הרב צ.פ. פרנק, כשהיה עליהם להתייחס לבעיה זו, שהתעוררה במושבים הדתיים הראשונים הנ"ל בתרפ"ד-תרפ"ה (1924-1925). הרב היחיד, שמוכן היה להתיר את החליבה בשבת על-ידי יהודי, היה הרב עוזיאל, שכינה אז כרכה הראשי של יפו-תל-אביב,⁹¹ וזאת רק בארבעה תנאים ובגלל שלוש סיבות: צער בעלי חיים, הפסד כספי רב ויישוב ארץ-ישראל, כי הרבה מאד משפחות התפרנסו אז בא"י מענף החלב. בגלל שני הנימוקים האחרונים נטה להסכים להיתר זה בתרצ"ו (1936) גם הרב וויינברג, אחד הפוסקים החשובים של הדור האחרון.

הרב קוק המשיך בשיטתו המחמירה עד סוף ימיו, ולא הסכים בשום אופן להתיר את החליבה בשבת ע"י יהודי, כאשר פנו אליו בתרצ"ג או בתרצ"ד (סוף 1933) חברי דודגס, שרובם עלו ארצה מגרמניה והקימו בתר"ץ חוות-הכשרה קיבוצית על יד פתח-תקה, שממנה נוסדו הקיבוצים הדתיים הראשונים. פנייתם לרב הראשי לא"י היתה מבוססת על ההנחה, שיתיר להם לחלוב בשבת בגלל יחסו החיובי לציונות כתנועת

(89) היישוב בימי הבית הלאומי (ר' בהערה 50), עמ' 270; וכן השווה פלס חיים י., יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בא"י במאה היי"ט, ציון, תשל"ו, עמ' 158.

(90) הנימוק העיקרי של רוב הפוסקים, המחמירים והאוסרים את החליבה בשבת ע"י יהודי, הוא שהחליבה בשבת היא תולדה (הדומה באופן פעולתה למלאכה מהתורה) של "דש" בגלל ההפרדה של האוכל מהפסולת המחוברת בה, אולם המפריד אוכל מאוכל בשבת אינו עובר עבירה משום "דש". לכן סבורים הרבה פוסקים, שאם חולבים בשבת על אוכל או על צבע, כדי שמהחלב תיעשה גבינה ולא ישמש לשתייה, אינו איסור מה"ת אלא לכל היותר מדרבנן. (השווה באנציקלופדיה הלמודית, כרך 1, תשט"ז, עמ' חשנט-חשפב, וכן השוה ר' זקס משה מהמכון לחקר החקלאות על פי התורה ב'תורה ומדע, כרך א, תשל"א, עמ' 9.

(91) מענין שבתרצ"ה (1935) מביע את הסכמתו עם הרב עוזיאל: הרב יעקב מאיר, הראשון לציון והרב הראשי הספרדי של א"י (ר' "במכתב ברכה" — הסכמה בתחילת 'משפטי עוזיאל' לפני 'ראשיית דבר' של המחבר בעצמו).

התחייה הלאומית של העם היהודי בכלל וליישוב החדש בא"י בפרט, כפי שהוכיח בהרבה מקרים קודמים.⁹² הפנייה לרב קוק עכשיו נבעה מהצורך הדחוף, יותר מכמה שנים לפני-כן, שהרבנים ינסו למצוא היתר לחליבה בשבת ע"י יהודי, וזאת בעיקר בגלל עובדות חדשות וסיכונים שונים, נוסף לנ"ל (צעד ב"ת, הפסד רב ויישוב א"י):

(א) רוב היהודים הדתיים בא"י דאז, שהיו להם פרות, נהגו לחלוב בשבת באופן רגיל בלי היתר מאת רב מוסמך, אך הרבנים לא הגיבו. לכן היתה הכרעה הלכתית ברורה הכרחית, לאיסור או להיתר, כדי למנוע את המשך אי-הבהירות והטשטוש.

(ב) ברוב המקומות בא"י אי-אפשר היה להזדקק עוד לגוי של שבת, שיחלוב את פרות היהודים בשבת, וזאת בעיקר בגלל הסכנה של העברת מחלות וכן בגלל הסיכון הבטחוני, שנהיה מאד ממשי בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

(ג) אי-מתן ההיתר עלול היה להתפרש, הן על ידי צעירים דתיים והן על-ידי יהודים לא-דתיים, שהבנין המחודש של א"י לא יוכל להתממש אם יתנהגו לפי ההלכה, ושלא יוכלו המשקים הדתיים להתקיים אלא שיש להשאיר את בנין הארץ ללא-דתיים בלבד. לאחר שנתבררה לחברי רודגס גישתו המחמירה והבלתי מתפשרת של הרב

הראשי לא"י, נקלעו לדילמה קשה, בדומה למקרה שקרה כעשר שנים לפני-כן, בקשר לזכות הבחירה של הנשים ליכנסת ישראל, שגם לה התנגד הרב קוק מטעמים הלכתיים.⁹³ אז "העלימו מנהיגי 'המזרחי' את עיניהם מן הפסק", כי "דאז, שלא היה אפשר להם להחזיק בעמדה הזאת מטעמים פוליטיים".⁹⁴ במקרה הנידון של החליבה

בשבת ע"י יהודי — הרגישו חברי רודגס, שאינם יכולים לפעול על דעת עצמם ולחלוב בשבת בלי היתר של רב ידוע, אלא עליהם לקבל היתר מרב בר-סמכא. ואמנם קיבלו היתר כזה מהרב קירשבוים, שכיהן כדיון בפרנקפורט ע/נ מיין, וזאת בשלושה

תנאים: (א) שיחלבו על אוכל; (ב) שאי אפשר לקחת גוי חליבה; (ג) שדייני תל-אביב יביעו את הסכמתם. ואמנם הביע הרב אהרונסון הרב הראשי של יפו-תל-אביב, את הסכמתו, אולם לא היה מוכן שהסכמתו זו תימסר בכתב. עכ"פ חברי רודגס נהגו לפי

ההיתר של הרב קירשבוים, שהרב אהרונסון הסכים לו בעל-פה, ובתחושה של 'אין ברירה', כאשר היו מודעים היטב לאי-הסכמתו הברורה — והנרגשת — של הרב קוק עם התנהגותם בנידון, אך חשבו שהרב הראשי לא"י לא הבין לגמרי את חומרת

הבעיה.⁹⁵ גם הרב חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה שבליטא, מדולי הפוסקים באותה

92 כגון, למשל, היתרו לעבד את אדמת א"י גם בשנת שמיטה (ר' בהקדמה ל'שבת הארץ' של הרב קוק, י"ם תרצ"ז, עמ' יג-יד, וכן במבוא לספר זה, עמ' מד-טו). כ"כ השווה את הסכמתו העקרונית לשביחת פועלים, היוצים לשמור על תנאי עבודתם הקיימים (ר' 'חזון והגשמה' של ש.ו. שרגאי, י"ם תשט"ז, עמ' קנד-ח; וכן ר' אותו מאמר ב'הצופה' מכ' תמוז תשמ"ג (1.7.1983), עמ' 5).

93 ר' דברי גדליה אונא ב'ציון', ירחון 'המזרחי' בגרמניה, ניסן תרפ"ט; מאמר זה הודפס מחדש ובתרגום עברי בקובץ לזכרו של ג. אונא, ור' שם, עמ' 25 וכן השווה מורנגשטין א., הרבנות הראשית לארץ-ישראל, ייסודה וארגונה, תשל"ג, עמ' 119-131.

94 בקובץ הנל (בהערה הקודמת), שם.

95 כגון סברתו הנ"ל (ר' לעיל והערה 3) של הרב, שלא ייתכן שביישוב יהודי לא יימצאו כמה לא-יהודים, שיוכלו לשמש כגויים-של-שבת. לעומת סברה זו היו קיימים עשרות קיבוצים ומושבים כבר באותה התקופה, שבהם לא נמצא אף גוי, הן מטעמים עקרוניים והן מטעמים מעשיים (כלכליים ובטחוניים).

התקופה. התנגד בחריפות להיתר הני"ל. לעומת זאת הסכימו כמה רבנים אחרים מהמחנה הציוני-דתי להיתר זה, כגון הרב אוסטרובסקי בא"י והרב ברוד מוורשא. אך בינתיים — עד תרצ"ו (1936) — הלכה והחריפה הבעיה בגלל הסיבות הבאות:

(א) רבנים שונים ערערו על ההיתר הני"ל של הרב קירשבוים, ואפילו הרב אהרונסון לא היה מוכן עוד לפסוק לברו בענין זה. (ב) עובדי הרפת בקיבוץ רודגס לא קיימו לגמרי את דרישת הרבנים המתירים ולא חלבו בשבת אלא על קצת אוכל בלבד והאוכל לא ספג את רוב החלב, כפי שדרשו הרבנים המתירים. (ג) עד מחצית תרצ"ו (1936) נוסדו שמונה משקים של 'הפועל המזרחי' בא"י — (קבועים והכשרות) — שבהם היתה הרפת אחד הענפים החשובים; ואלו לא היו מוכנים לקבל את הפתרון הרגיל של הבעיה, שערכי יחלוב בשבת, וזאת בעיקר מטעמים בטחוניים וכלכליים. זה היה הדקע לפגישה של נציגי שמונת המשקים של הפוהמ"ז עם הרבנים הראשיים של יפ"ת"א באביב תרצ"ו (1936). בפגישה זו העלו נציגי הישובים את הטענות הני"ל, שבגללן החלו חברי רודגס לפנות לפני-כן לרבנים, כדי להסביר גם את חומרת הבעיה וגם כדי לרמוז לרבנים, שהבעיה לא תוכל למצוא את פתרונה ע"י העסקת ערבים כגויים-של-שבת או ע"י ההצעה לכיטול הרפתות אלא על-ידי היתר מוסמך, שיהודי יודשה לחלוב בשבת ולא "לאיבוד". הבטחת הרבנים הראשיים לתת את תשובתם לא קוימה, לפחות בחצי השנה לאחר הפגישה.

לעומת זאת נודע באותו הזמן על רבנים אחרים, שהיו מוכנים להחיר את החליבה בשבת ע"י יהודי "לתוך אוכלין" — כשאחדים מהם מסבירים, שהיתרם נבע, בין היתר, מההתחשבות במצב הפוליטי הקשה, שנתהווה בא"י — כגון הרבנים מלצד בירושלים, כ"ץ בפתח-תקוה ורוזובסקי מאיישישוק שבליטא. רבנים אחרים היו מוכנים להרחיק לכת ולהחיר את החליבה בשבת גם בלי לחלוב על אוכל, אך בתנאים אחרים (כמו החליבה בשני אנשים), כגון הרבנים וכטפוגל ואונא. לעומת כל הרבנים המתירים האלו המשיכו רבנים אחרים, גם מהמחנה הציוני-דתי, לדבוק בשיטת המחמירים, בעיקר בגלל שיטתו המחמירה והעקבית בנידון של הרב קוק, כגון הרבנים קניאל מחיפה ודוד קרליבך מקלן שבגרמניה.

עכ"פ, כל-עוד לא פורסם רשמית היתר, שיהודי רשאי לחלוב בשבת בשם פוסק מוסמך וידוע ומקובל על חברי המשקים הדתיים, המשיכה בעיה קשה זו להטריד אותם ביותר, ובעיקר את אנשי הקיבוץ הדתי, כגון חברי טירת צבי, הקיבוץ הדתי הראשון. ביטוי לכך הוא, בין היתר, הדיונים השונים על שאלה זו במסגרת זו בתרצ"ו (1936) ובתרצ"ח (1938). בדיונים אלו בולטות שתי נקודות עיקריות: (א) מצד אחד מסתמנת המגמה להסתמך על ההיתר לחלוב על אוכל. (ב) מצד אחר, לא היתה נכונות להסכים לפתרון, שלא היה מקובל על רוב הרבנים המקילים (כגון: חליבה ישר לתוך הכלי הריק או על קצת אוכל).

לגבי הקיבוצים של 'הפועל המזרחי' נמצא בסוף הפתרון בהצעתו של הרב רוזנטל, הרב של רודגס, מתחילת תשי"ג (סוף 1942), שהרב פרנק, רבה של ירושלים הסכים לה (וזאת בניגוד לעמדתו המחמירה בנידון כ"ח 18 שנה לפני-כן):⁹⁶

(96) השווה לעיל, והערה 3.

(א) שהיהודים יחלבו בשבת על צבע אורגני, ומהחלב הצבוע הזה תיעשה גבינה.
(ב) החליבה הזו לא תהיה מותרת אלא אחרי קיום כמה תנאים, שהחשוב בהם הוא, שיש להבטיח, שישתמשו בחלב של שבת לתוצרת, כגון גבינה; ולכן לא היה שום היתר — גם לפי פסק-דין זה — לחלוב לתוך כלי ריק. נראה שבמושבים של 'הפועל המזרחי' העדיפו לחלוב "לאוכלין", כפי שפסקו רבני המושבים, ובראשם הרב ש. ישראלי, הרב של כפר הרואה מתרצ"ח (1938), שהיה גם הרב הראשון במושב של 'הפועל'.

בעיית החליבה בשבת נפתרה סופית ולשביעות רצונם של כל הנוגעים בדבר בעשור הראשון של מדינתנו, כאשר החלו להשתמש במכונת חליבה השמלית. פתרון זה הוא, אגב, דוגמה טובה ל'כלל', שהטכנולוגיה המודרנית יכולה לפתור את הבעיות, הנוצרות על ידי התקופה המודרנית עצמה(!). הקיבוץ 'חפץ חיים' של 'פועלי אגודת-ישראל' היה הקיבוץ הדתי הראשון שהודרו לרכוש מכונה זו ולהשתמש בה גם בשבת, לאחר שהמכונה הותאמה לדרישות ההלכה בהתאם להוראותיו של 'החזון איש' מגדולי הפוסקים כדור האחרון, ששימש גם להם כפוסק בכל שאלותיהם ההלכתיות. ההסבר לראשוניות זו של הקיבוץ הראשון של 'פא"ח': 'החזון איש', כמו הרב קוק והרב חיים עזר גרודזנסקי, לא הסכים לאף אחד מהיתרים הנ"ל בקשר לחליבה ידנית בשבת על-ידי יהודי; באיזור 'גדרה', שבו נמצאה אחת מקבוצות ההכשרה של 'חפץ חיים' מתרצ"ד (1934), ושבו נוסד לאחר עשר שנים — בתשי"ד (1944) — גם הקיבוץ עצמו, לא איפשר המצב הבטחוני את החליבה בשבת ע"י ערבי, ומשום כך נאלצו החברים לחלוב בשבת על הקרקע (לאיבוד), עד שיכלו להשתמש במכונת החליבה!

ולסיכום סופי ותמציתי

בעיית החליבה בשבת ע"י יהודים בארץ-ישראל היתה הבעיה הקשה ביותר של המשקים הדתיים בא"י בעיקר בשנים תרצ"ד—תשי"ג (1933—1942) בגלל הניגוד שנוצר בין הכורח הכלכלי והלאומי של החזקת רפת(ות) בכל משק מודרני — שדרשה חליבת הפרות על ידי יהודים בלבד במשך כל 7 ימי השבוע — לבין גישתם המחמירה של רוב הרבנים החשובים דאז (אף זו של מרן הרב א.י. קוק), שלא היתה מוכנה בשום אופן להתיר ליהודים שיחלבו בשבת, אלא הצעת הרבנים היתה: או שגוי יחלוב את פרות היהודים או שהיהודים יחלבו על הקרקע (לאיבוד).

כתוצאה מגישה מחמירה זו נוצר מצב, שבו רוב היהודים, שומרי המצוות, שהחזיקו פרות, היו חולבים בשבת כרגיל ובלי לבקש היתר של רב מוסמך, ובכך עברו כל שבת למרות היותם יהודים דתיים, עבירות חמורות מהתורה. מסוף תרצ"ג ובתחילת תרצ"ד (1933) החלו חברי ההכשרה הקיבוצית רודגס של 'הפועל' ליוזם ולפעול לפתרון הבעיה על ידי שפנו לרבנים, כדי שיחידרו להם, לחלוב בשבת ולו בשינויים מסויימים. מצד שני, לא היו מוכנים בסופו של דבר חברי 'הקיבוץ הדתי' להקלות, שלא היו מקובלים על דעתם של רוב הרבנים המקילים.

וכך נתקבלו — בשלב ראשון — הפתרונות הבאים במשקים של חברי הפועל"ז לחליבת הפרות בשבת ע"י חברי המשק בעצמם: (א) על צבע, כפי שנהגו ברוב הקיבוצים הדתיים על סמך ההיתר של הרב רוונטל, שהרב פ. פרנק הסכים לו. (ב) על

אוכל, כפי שנהגו בד"כ במושבים, וזאת בין היתר, על סמך ההיתר של הרב. ש. ישראלי.
 לבסוף נפתרה הבעיה לגמרי, כאשר החלו להשתמש במכונת חליבה חשמלית בעשור הראשון של מדינת ישראל.

מקורות

א. ארכיון הקיבוץ הדתי (בקיבוץ יבנה)

מכתבים מהאנשים הבאי לפי א-ב והמקומות, שבהם כתבו אז את מכתביהם מתרצ"ד+חשי"ג (1933-1942).

1. גדליה אונא, קיבוץ רודגס.
2. משה אונא, ברלין (בשליחות מקיבוץ רודגס).
3. הרב ד"ר יצחק אונא, מנהיים, גרמניה.
4. דוד אינטרלינגטור (היום: בית אריה בקיבוץ יבנה), ברלין (בשליחות מקיבוץ רודגס).
5. ז. פינס, ציריך.
6. מאיר פון, תל-אביב.
7. הרב מנחם מנדיל קירשבוים, פרנקפורט ע/נ מיין, גרמניה.
8. הרב דוד קרליבך, קלן, גרמניה.
9. הרב אליעזר שמשון רוזנטל, תל-אביב (לפני-כן: הרב של רודגס).

ב. עתונות

יומונים: דבר, האדן, הצופה.
 שבועונים: קבוצתנו (של קבוץ רודגס), קול יעקב (ירושלים).
 ירחונים: ההד, החור, עלונים (ירחון של הקיבוץ הדתי).

ג. ספרים ומאמרים

1. אונא, למען האחדות והיחיד, משנתו וחיייו של מהור"ד יצחק אונא, ירושלים, תשל"ה.
2. אונא יצחק הרב, שואלין דורשין, תל-אביב, תשכ"ד.
3. אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, תל-אביב, תשכ"ט — 1969.
4. אליאב בנימין (עורך), היישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים, תשל"ו—1976.
5. אנציקלופדיה של הציונות הדתית, כרכים א, ב, ד, ה, ירושלים, תשי"ח—תשמ"ג.
6. אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, ירושלים, תשט"ז.
7. גרדי נתן, פרקי חיים של חלוץ דתי, חלק א', תל-אביב, תשל"ג.
8. דרצינסקי שמואל אביגדור הלוי הרב, אהל משה, ירושלים, תרצ"ט.
9. האנציקלופדיה העברית, כרך י"א, י"ב—י"א, תשכ"ה.
10. ההיסטוריה של ארץ-ישראל, כרך תשיעי, המנדט והבית הלאומי, ירושלים, 1982.
11. ואלך יהודה, אטלס כרטא לתולדות א"י מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה, ירושלים, 1972.
12. וויינברג י. הרב, שרידי אש, חלק שני, ירושלים, תשכ"ב.
13. זקס משה, תורה ומדע, כרך א', תשל"א.
14. ישראלי ש. הרב (עורך), התורה והמדינה, קובץ ז'—ח', תל-אביב, תשט"ו—תשי"ז.
15. ישראלי ש. הרב, עמוד הימיני, תל-אביב, תשכ"ד.
16. כהנא ק., האיש וחזונו, תל-אביב, תשכ"ד.
17. כץ י., גוי של שבת, ירושלים, תשמ"ד.
18. מבכר א., צעדים ראשונים בתולדות ההתיישבות של הפועל המזרחי, תשל"ד.
19. מורגנשטרן א., הרבנות הראשית לארץ-ישראל, ייסודה וארגונה, י"ס—נתניה, תשל"ג.
20. עוזיאל ב. הרב, משפטי עזיאל, תל-אביב, תרצ"ה.

21. עינת אליעזר, תורה ומדע, כרך א', חשל"א.
22. פלס חיים י., יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בא"י במאה הי"ט, ציון, שנה מא, ירושלים, תשל"ו.
23. רוזנטל א.ש. הרב (עורך), קבץ לזכרו של הרב גדליה אונא ז"ל, ת"ש.
24. קוק א. י. הרב, רעת כהן, ירושלים, תשי"א.
25. קוק א. י., הרב, שבת הארץ, ירושלים, תרצ"ו.
26. שאלת החליכה בשבת, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ו.
27. שדה אליהו — 40 שנה, תשל"ט.
28. שרגאי, ש.ז., חזון והגשמה, ירושלים, תשט"ז.
29. תחומין, קובץ הלכתי, הוצאת צמח אלון שבות, גוש עציון, תש"מ.